

ZSÁMBOKY JÁNOS XVI. SZÁZADI ORVOS- HUMANISTA

Kemenes Pál

Semmelweis Orvostudomány Egyetem Általános Orvostudományi Kar
Szakdolgozat. 1987.

A Magyar Orvostörténelmi Társaság pályázatán első díjjal jutalmazott
pályamű 1987.

Konzulens Prof. Dr. Schultheisz Emil tanszékvezető egyetemi tanár.

Bevezetés

*Zsámboky történetírói
munkásságáról*

Zsámboky János rövid életrajza

*Zsámboky leveleiről és műgyűjtői
tevékenységéről*

*A humanizmus filológiai
szemléletéről*

Zsámboky János vallásáról

Zsámboky filológiai tevékenységéről

Zsámboky magyarságáról

*Irodalmi és esztétikai áramlatok a
XVI. században*

Zsámboky János orvosi működéséről

Zsámboky nyelvszemléletéről

Összefoglalás

Zsámboky költészetéről

Jegyzetek

Zsámboky pedagógiai nézeteiről

Képek

BEVEZETÉS

A XVI. században a kapitalizálódás, a polgárosodás, a vallási és politikai háborúk a feudális rendszer megerősödéséhez vezettek. Amíg e folyamat Angliában, Franciaországban és az Ibériai félszigeten nemzeti méretekben jelentkezett, addig a német és itáliai szétagoltság miatt e területeken tartományi és városállami szinten. A gazdasági, politikai, társadalmi, ideológiai változások aláásták az ember és világ ideális harmóniájának reneszánsz eszményét. A

reneszánsz szellemi épületén már megjelentek az első repedések, a bizonytalanság, a kétség, az elerőtlenedés nyomai. A század válsága kibontakozóban volt, de a reneszánsz szelleme, szilárd hite alkotásainak belső harmóniájában, normativitásában és ideális voltában, még olyan nagyhatású alkotások születését tette lehetővé, illetve segítette elő, mint Leonardo "Utolsó vacsora"-ja, Raffaello "Disputa"-ja, Michelangelo első "Pieta"-ja. Ezek a reneszánsz szellemében fogant csúcsteljesítmények, a felbomlani látszó eszmény- és eszmerendszer létjogosultságát, életképességét voltak hivatva demonstrálni, noha a kor már érlelte új világnézetét, a manierizmust és a barokkot.

A XVI. században a humanizmus új eszmékkel gazdagodott és átalakult. Egyre élesebben bontakozott ki a nemzeti fejlődést lehetővé tevő politikai-gazdasági centralizáció és a humanista hagyományok közötti ellentét. Az egyéni szabadság, az emberi méltóság és alkotóerő mind szűkebb területre szorult vissza.

A humanizmust formáló új szellemi áramlatok közül időrendben elsőként a XVI. század elején, - bár csak mintegy két évtizedre szólóan - a klasszicizmus nyert teret. Főként Itáliában alakult ki *"egy formatisztelő, önmagával és a világgal tökéletesen harmonizálni látszó szellem, mely kiegyensúlyozottsága és zártsága miatt kapta a klasszicizmus nevet"*.¹ Ennek a stílusnak semmi köze a tömegekhez, és nem is törekedett felénk, exkluzív és kizárólag a magasabbrendű formai problémák megoldása foglalkoztatta. Noha e klasszicizmus rövid életű volt, de alkotásaiban egy olyan ideál testesült meg amely máighatóan a harmónia, a formai tisztaság példaképeként szolgál.

A klasszikus művészet formaszépsége és formaszigora a reneszánsz egyensúly, rend, nyugalom az új nemzedék életérzésével ellentmondásba került. Ugyanakkor a kor legnagyobbjai mégis folytatni, fenntartani, túlszárnyalni akarták a "nagyreneszánsz" eszményeket. A folytatva-megtartás és a kor gazdasági, társadalmi, politikai, vallási problémái között feszülő ellentét vezetett el a manierizmushoz és kialakult a század harmincas éveiben egy új stílus, világnézet és filozófia. Az Erasmus megfogalmazta humanista eszmények, az emberi méltóság, a sztoikus életbölcselet, a klasszikus auktorokban oly sokra becsült emberbe vetett hit, a manierista gondolatvilágban már csak a dolgok egyik oldalát jelentette a kétarcú igazság, a kétértelmű valóság egyik felét. A dolgokat a maguk összetettségében felfogni kívánó, azokat polárisan ellentett voltokban paradox egységként tárgyaló kornak féloldalasak a quattrocento letisztult még oly szép eszményei. A humanista optimizmus, aminek alapja a hit, az isteni és emberi rendben, jog és vallás, hit és erkölcs harmóniájában, - elpárologott, hogy helyét a pragmatizmusnak, relativizmusnak és a relativizmusban kifejeződő valóságérzéknek engedje át.

Mindenfajta emberi magatartás kétértelműsége az egyértelműség képtelensége, tarthatatlansága, az ellentétek meg- és együttléte, azok elkülöníthetetlensége, és felcserélhetősége kapott határozott hangsúlyokat a manierista világfelfogásban és életérzésben és ez az a kor, mely *"a maga problémáit nem is képes másként megfogalmazni, mint paradox alakban."*² E paradoxia terméke Machiavelli "kettős erkölce", ami egyben relativizmus és politikai realizmus. A bizonytalanság, az értékekben való kételkedés, relativizmus és szkepszis vezette Montaigne-t "Esszék" című műve

megírásakor. Az irodalomban a racionalitás és az irracionalitás, az ábrázolt környezet részeinek különböző valóság tartalmában, a realitás különböző fokozataiban jelent meg (pl.: Cervantes: Don Quijote, Rabelais: Gargantua és Pantagruel valamint Shakespeare műveiben) az új életérzés.

Az álom kedvenc motívuma volt a manierizmusnak, a látszat és a valóság közötti ingadozás hű kifejezőjeként. A manierizmus szakított a humanizmus sztoikus hagyományú feladatával: embernek lenni kemény lecke, az igazi emberség a tanulás, nevelés gyümölcse. A manierizmus szándéka már nem az, hogy magasabb emberi, vagy emberfeletti síkra emelje a valóságot, sőt célja éppen az, hogy a valóságból olyat formáljon, ami önmagában nem létezik és nem is létezhet. A manierizmus paradoxiójából fakadóan, éppen annyira volt antiklasszikus, mint klasszicista, racionalista és az irracionalizmus, miszticizmus felé hajló, mint empirikus és szenzualista. A konvencionalizmus - lázadás paradoxiója megengedte, hogy magába olvassza a cinquecento klasszicizmusának eszményeit és a barokk csiráit is. Ekkor *"tudatosul először, hogy a tradíció megbéníthatja az embert, adandó esetben viszont oltalom a nagyon is hevesen rántörő új ellenében."*³

A manierista világkép áthatotta az irodalmat és a képzőművészetet csakúgy mint a természettudományt. A kor nagy tudósainál éppen annyira kimutatható a hagyománytisztelet és a mindenáron való újítás vágya, mint az empiria és a racionalizmus, mindez szoros, elválaszthatatlan egységben a spekulációval és irracionalizmussal, amint ezt pl. Girolamo Cardano, Paracelsus vagy Giordano Bruno életműve példázza.

A humanizmus átalakulására a reneszánsz uomo universale-jának fokozatos feladásával, a szkeptikus kétkedés, a valóság polarizált egységként való felfogásának térhódításával párhuzamosan került sor. A humanizmus embereszménye már a múlté, sokoldalúsága csak jelzetten az, - amint ez megjelenik Gargantua és Pantagruel neveltetésének különbségében - a humanista egyre inkább egy tudomány művelője, noha még igényt tart széles körű ismeretekre. Magabiztossága empirizmusra, elmélyült kutatásra, szilárd kapaszkodók keresésére, az antik szerzők újra- és újraértékelésére vált, és/vagy a miszticizmus talaján eléggül ki szélsőséges csapongásban, olykor üres formalizmusban. A spekulatív gondolat már elvesztette hitelét, a lét fogalmi úton való megragadhatatlansága nyilvánvalóvá vált, de a humanista vitairat a klasszikusokat át- és újraértelmező, a világot minduntalan magyarázó értekezésáradat, gondolati bűvészműtávkönyv, a retorikus képzettség csillogtatása, papírhegyeket tornyosított a humanisták köré.

A cinquecento klasszicizmusának izolációs tendenciája tovább élt, a humanisták mint a műveltség és a tudomány letéteményesei egyre inkább belterjes, de az internacionalizmus vonásait magán hordó kört alkottak. Kialakult a humanista szellemi elit, értékke és érték mérővé vált a tudás.

A quattrocento kultúr-demokratizmusa szembe találta magát a cinquecento humanistáinak egzisztenciális érdekeivel és a kor humanistái - a lényege szerint nemzetközi - szellemi arisztokráciává váltak. Ennek fenntartását szolgálták a humanista körök, a kiterjedt humanista levelezés - információ és eszmecsere - a személyes kapcsolattartás és a peregrináció, de egyszersmind ezek voltak a tudás megszerzésének forrásai, a humanistává válás lépcsőfokai is.

A humanizmus fokozatosan sajátította ki a kulturális értékek alkotásának és

értékként való elfogadtatásának jogát. Világi hivatássá tette az irodalmári tevékenységet, kialakította műértő, műgyűjtő, alkotó és kultúrfogyasztó rétegét. A XVI. századi humanizmus mindinkább literátori, filológusi jelleget öltött.

A lutheri reformációval új erőre kapott a kultúra demokratizálásának folyamata, amit az ellenreformáció és a barokk - mely sokkal népibb és számottevően nemzetibb irányzat, mint a manierizmus - kiteljesített.

A humanista progresszióknak éppen elit jellegéből fakadóan nem volt széles társadalmi bázisa, ezt csak a vallási köntösben jelentkező eszmék tudták megteremteni maguknak, felhagyva a manierizmus rafinált exkluzivitásával és arisztokratizmusával.

A reformáció - ellenreformáció harca alapvetően átalakította a humanizmust, a szellem emberét mindinkább vallási - politikai érdekek szószólójává, ideológiák harcosává tette. ↑

I. Zsámboky János portréja
Ioannes Sambucus / Zsámboky
János/: Veterum aliquot ac
recentium Medicorum
Philosophorumque Icones 1574. ↓

ZSÁMBOKY JÁNOS RÖVID ÉLETRAJZA

1531. július 1-én született nagyszombati polgári családban. Apja a nemességet 1549-ben I. Ferdinánd császártól kapta a török elleni harcban tanúsított hősiessége és városbírói állásában szerzett érdemei elismeréséül. ⁴ A család a Pest-megyei Zsámbok községről kapta nevét. Zsámboky János apja, Zsámboky Péter birtokainak elvesztése után telepedett át Nagyszombatba. "Apja, látva fia szorgalmát, tudásszomját, gondoskodott taníttatásáról és mestereinek véleménye alapján megkezdhetette külföldi tanulmányait."

⁵ Tanulmányainak első állomása Bécs volt, ahol Georg Ritheimertől görög nyelvet tanult. 1542-ben alig 11 éves korában hagyta el otthonát.

1543-tól Lipcsében folytatta tanulmányait, Joahimus Camerarius neves humanista tudós pártfogása alatt. "*A görög és latin írók iránti lelkesedést, amely végigkíséri Zsámbokyt tudós pályáján, Camerarius oltotta belé.*" ⁶

1545-ben 14 éves korában beiratkozott a wittembergi egyetemre (ahol ebben az időben Melanchton tanított) és görög nyelvi ismereteit tovább mélyítette. Ingolstadtban, Vitus Amerpachius jeles latin filológus oktatta és buzdította a fiatal Zsámbokyt. Ugyanitt került kapcsolatba Petrus Apianus (Bienewitz) neves matematika professzorral és filológussal. Barátságot kötött Apianus fiaival, leginkább Philippusszal.

1550-ben Strassburgba utazott, ahol Sturm János tanítványa lett. Itt tette közzé Lukiánosz kiadását.

Zsámboky első franciaországi útja 1551-52-ben Párizsba vezetett, ahol a Collège Royal előadásait hallgatta. Neves tanítói voltak. Adrianus Turnebus, Petrus Ramus. Ekkor ismerkedett meg Ioannes Auratus (Dorat) költővel. Később Dorat is az egyetem tanárai közé lépett és irodalomtörténeti előadásain az ókori klasszikusok későbbi korokra gyakorolt hatását vizsgálta. E tudósok Zsámboky fejlődésére nagy hatással voltak. 1551. szeptemberében, megérkezése után nem sokkal beszédet tartott a párizsi egyetemen *Oratio quod oratores ante poetas a pueris cognoscendi sint* címmel. Ez, első pedagógiai érdeklődéséről tanúskodó írása, amit később, *Δευεγορια* című műve függelékében tett közzé.

Párizsban 1552-ben szerezte meg a magiszteri címet. Zsámboky párizsi tanulmányai alatt Platón két dialógusát fordította latinra, ugyancsak itt fejezte be *Epistolarum conscribendarum methodus* című munkáját, ami Libanius szemelvényeket tartalmaz.

Romanorum principum effigies (1552) című műve Strassburgban jelent meg. Római és németrómai császárok rövid életrajzát tartalmazza, Julius Caesartól Ferdinándig, medalion képekkel illusztrálva, amik részben Zsámboky érmegyűjteményéből származó reprodukciók. ⁷

Ugyanebben az évben Svájcban keresztül Bécsbe tért vissza, útközben Baselben *Δευεγορια* (Beszélgetések) címen közzé tette - Oporinus neves humanista könyvkiadónál - korábban még Ingolstadtban készített Xenophon szemelvények latin fordítását és néhány versét.

Bécsben, Ferdinánd óhajára Tinódi Sebestyén Egervár ostromáról szóló verses krónikáját dolgozta át latin prózába. 1553-ban Ingolstadtban járt, beszédet mondott január 1-én *In Christi natalem oratio* címmel. Ebben az évben Padovába utazott, ahol orvostudományt hallgatott, majd 1555-ben megszerezte a licentiatust. A görög és latin írók iránti vonzódása nem hagyott alább, tanulmányai mellett nagyarányú kézirat, könyv és régiséggyűjtő munkát végzett.

1555-ben tette közzé *Poemata* című verseskötetét, amit tanítványainak, Bona Györgynek - Oláh Miklós esztergomi érsek unokaöccsének - és Istvánffy Miklósnak, a későbbi történetírónak ajánlott. Versei között neves tudósokhoz írottakat is találunk, bizonyosságául humanista ismeretségi köre kiszélesedésének és annak, hogy az ígéretes tehetségű ifjú szívesen látott személy volt bármelyik humanista körben. Régi tanárai megbecsülését továbbra is élvezte és tudós olasz

humanisták elismerését, barátságát nyerte el, többek között Paulus Manutiusét, és Francesco Robortelloét.

A padovai egyetem fénykorát élte, a humán- és természettudományok terén egyaránt a kor legkiválóbb iskolája volt. Az orvostudomány oktatásában olyan kiváló emberek fémjelzik elsőségét, mint Vesalius, Colombo, Falloppio, Aquapendente és hosszan sorolhatnám a kor nagy orvosait, akik professzorai voltak az egyetemnek vagy ott szereztek diplomájukat és azoknak a száma sem csekély, akik orvosi diplomájuk megszerzése után nem a praxist választották, hanem orvostudomány-elmélettel - az antik szerzők, vagy kortársaik műveinek értelmezésével, kritikájával, kiadásával foglalkozva alkottak el nem múló értékűt. A padovai szellemi élet élénksége a magyar ifjakat seregestül vonzotta. A XVI. század kiemelkedő humanistái kevés kivétellel valamennyien megfordultak Padovában és gondolkodásmódjukra az egyetem szabad, vitatkozó, a gondolkodást, a tudást, mint legfőbb értéket megbecsülő szelleme alapvető befolyást gyakorolt. Padova "látta el" Európa csaknem valamennyi jelentős egyetemét tanárokkal és a XVI. századi humanista szellem szétsugárzásában egyértelműen első helyen állt. A párizsi egyetem ekkorra elvesztette korábbi jelentőségét⁸ és I. Ferenc 1530-ban a humanizmus szellemétől átítatva, az antik szerzők tanulmányozása céljából alapította a Collège Royalt.

Zsámboky az 1558-as évet Ferdinánd megbízásából Bécsben, az Egyetemi Könyvtár kéziratgyűjteményének rendezésével töltötte. Ebben az évben tette közzé Ransanus magyar történetét és Platón két, még Párizsban fordított dialógusát (Alcibiades Secundus, Axiochus). 1558 végén újfent Padovában volt és 1559 elején közzétette első szemelvényes Janus Pannonius kiadását.

1559-ben a fiatalon elhunyt báró Stubenberg Jakabról szóló beszédét mondta el, később Bona Györgynek - váratlanul elhunyt tanítványának - állított emléket egy másik beszédében. 1560-ban Petrus Lotichius Secundus latin elégiaköltő - korábbi tanuló társa - elhunyt fokozta Zsámboky veszteségeit.

1560-ban Párizsba utazott. Felelevenítette régi humanista kapcsolatait és új barátokra tett szert. Carolus Clusius orvos-botanikus, - akivel 1573-tól 1577-ig a bécsi udvarban ismét kapcsolatba került, - Dyonisius Lambinus klasszika-filológus, Jean Groglier, és Henricus Memmius (Henri de Mesmes) régiséggyűjtők, Jaques Grevin költő, Henricus Stephanus (Henri II. Estienne) nyomdász és tudós, hogy csak néhány említessék új ismerősei közül. Párizsban 1561-ben jelentette meg *De Imitatione Ciceroniana* című munkáját, amiben Bona Györgynek állít emléket, az 1560-as Padovában megjelent oratiojához hasonlóan.

1562-ben ismét Itáliába utazott. Genovában Horatius Ars poetica-jával foglalkozott. Járt Milánóban, Velencében, Bolognában, Padovában, Ferrarában, Firenzében, Rómában, Nápolyban - beutazta Itáliát. Útjai során neves olasz humanistákat keresett fel, gazdagította ismeretségi körét, tudását, könyvtárát, régiséggyűjteményét. Padovába visszatérve gyűjteménye Bécsbe szállításáról gondoskodott, majd útját északnak vette, Gent és Antwerpen városában időzött hosszabb ideig. Hadrianus Iunius holland tudóssal kötött barátságot, aki később Zsámboky több munkájának közreműködője lett. Iunius orvos és filológus, a görög-latin tudományok jeles művelője és embléma-költő volt, akit kortársai II. Erasmusként emlegettek.

Antwerpen híres nyomdájának alapítóját Christophe Plantint - neves humanistát - 1564-től Zsámboky szintén barátai közé sorolhatta. Plantin "*betűi az Aldus és Estienne betűkkel szépségben, éles és tiszta vonalaikkal felvették a versenyt.*"⁹ Az ő nyomdájának munkája Zsámboky emblémás könyve és Zsámboky *Ars Poetica Horatii* című művét is ez évben /1564/ nyomtatta ki Plantin. Több későbbi Zsámboky mű is Plantin nyomdájának köszönhető szép kivitelét.

1564 szeptemberében Bécsben telepedett le és mint udvari történetíró kezdte meg működését. Miksa császár uralkodása alatt a bécsi udvar a humanizmus egyik fellegvára volt. Zsámboky kettőzött erővel látott munkához, sorra jelentek meg filológiai művei. Munkásságának ez volt a legtermékenyebb időszaka.

Zsámboky I. Ferdinánd 1557. december 31.-i Prágából a pozsonyi kamarához intézett rendeletében neveztetett először aulae familiarisnak, egyúttal életfogytig évi 50 forint javadalmazásban részesült. Az 1558. január 19.-i rendelet újabb évi 50 forint honorárium kifizetéséről intézkedett. I. Ferdinánd halála után I. Miksa császár megtartotta kegyelmében Zsámbokyt.¹⁰ Kinevezett udvari történetivóvá az 1565. január 6-án, illetve 1566. április 24-én kelt rendeletek után lett, amik az eddigi 100 forint évi fizetéséhez újabb 100 forint kifizetéséről intézkedtek.¹¹ E tiszttel többnyire együtt járt illetve követte a császári tanácsosi cím, amit 1569-ben kapott meg Zsámboky. Janus Pannonius kiadása elején nevezte először magát *Concil. et Histor., Caes.-nek. (Jani Pannonii . . . opera Viennae 1569)*. 1567. január 27.-én a császár udvari orvosának - medicus aulicus titularis - címét nyerte el.

1567. augusztus 4.-én nőül vette Egrer Krisztinát, Egrer Kálmán nagyszombati polgár leányát.

Bécsi munkássága során sok időt töltött a császári könyvtárban, aminek élén Hugo Blotius állt. Feltehető, hogy Busbekius könyvtárossága alatt - Blotius előtt vezette azt, - amíg Busbekiust egyéb elfoglaltságai elszólították, Zsámboky kezelte a császári könyvtárat. Zsámboky rendszeresen megfordult Pozsony magyar humanista körében. Bécsben folytatta könyvgyűjtő munkáját és könyveiben rendre feljegyezte azok beszerzési helyét, előző tulajdonosuk nevét és vételárukat.

1575-ben Mannersdorffban házat vásárolt, ahol elmélyült alkotómunkára nyílt lehetősége és ahová családjával a gyakori bécsi pestis-járvány elől elmenekülhetett. Egy fia és két lánya született, egyik leánya korán meghalt. Falusi és bécsi háza mindig tárt kapuval fogadta számos barátját és ismerősét.

Apja 1565. augusztus 14.-én meghalt. Zsámboky Jánosra szálltak apja peres ügyei, amik kevés anyagi haszonnal jártak.

Költséges könyvkiadásai és gyűjtőszennvedélye, de mindenekelőtt az udvar által nem teljesített fizetési kötelezettségek, vagyona felemésztődéséhez vezettek. Az 1570-es évek elejétől kénytelen volt könyvtára egy részének eladásáról tárgyalni az udvarral. Az 1578-ban kötött szerződés értelmében az udvar fizetési hátralékait és a gyűjtemény vételárát a magyaróvári vagy nagyszombati és galgóci harmincadok jövedelméből fizette volna. A kamara több felszólítást kapott Rudolf császártól és Ernő főhercegtől, de fizetésre nem került sor.¹² Zsámboky követeléseit két kereskedőre ruházta át, hogy pénzhez jusson.¹³ Gyűjteménye fejlesztésével megszorultságában sem hagyott fel.

1584. június 13-án 53 évesen Bécsben halt meg. Nagy pompával temették el. ↑

I. S A M B U C I

In labore fructus.

II. In labore fructus
Johannes Sambucus:
Emblemata Antverpiae
1564. ↓

V T Palamedis aues lapis, & concordia iungit,
Excubis dignum rostraque munus habent.
Hoc gentilicij Sambuco schema dedere,
Aeternum vt studis proferat Orbe decus.
Est bicolor supra rosa flore decentior omni,
Afflet vt ornatam suauior aura domum.
Et vigili, & forti cedit victoria laudem,
Quae placidis semper moribus aequa venit.

Amicitia

A HUMANIZMUS FILOLÓGIAI SZEMLÉLETÉRŐL

A reneszánsz időszakában az antik szerzők tiszteletét részben a munkáikból sugárzó világkép, részben az évszázadokon keresztül ható erejük alapozta meg. A skolasztika az ókor nagyjainak műveit a keresztény szellemiség szempontjainak alávetve és mint a grammatikai és retorikai szabályok technikai elsajátításának eszköztárává tárgyalta.

Humanista olvasatban e művek új értelmezést nyertek. Jelentették a történelmi értékű emberi tanításhoz való visszakapcsolódást, egy olyan kor szellemi értékeinek megbecsülését, amely az ember igazi lényegéhez közelebb volt mint az övék. Az életöröm, szerelem, szenvedély, virtus egyáltalán a földi életben való kiteljesedés és boldogságkeresés, az ember, az egyén harca, természeti és társadalmi környezetével - érvényesüléséért, önmegvalósításáért - a reneszánsz újrafelfedezett, sokra tartott eszméi közé tartoztak. Új életeszme születt, amely részint az antik szerzőkre irányította a figyelmet, részint azokból táplálkozott. Önmagát erősítő visszacsatolás ez, ami a humanisták számára az emberi kultúra folyamatosságának, az antik világ értékeinek általuk történő folytatásának tudatát biztosította, egyszersmind a felkutatás, átmentés, asszimilálás feladatát is jelentette. Az antik szerzők humanista tanulmányozásának célja: közelebb jutni a fent említett életeszmehez és az

antik művek szellemében közelebb jutni a természethez, a társadalomhoz, és az embernek saját magához.

Az antik világ megismerésének forrása auktoraik bűvárlása, értelmezése. Ezt az igényt fokozódó számú kiadás és kommentár volt hivatva kielégíteni. E kiadványok mind igényesebbé váltak azáltal, hogy több és több kézirat összehasonlítása alapján készültek.

Az oktatás is átalakult, célja a humanistaképzés, végső soron az új humanista életeszmény elsajátíttatása, az antik szerzők, a latin és a görög nyelv tanulmányozása révén. *"A humán tudományok igazán szabaddá teszik az embert, mivelhogy jellemét és elméjét abszolút történelmi értékű modellek alapján formálják."*¹⁴

Amíg a humanisták első nemzedéke az új életeszményben az előző századok tradíciójától való elszakadását, új kulturális hivatástudatát fejezte ki, addig a cinquecento idején ez az eszmény már nem volt követhető. A klasszikusok tisztelete hagyománytiszteletté vált, előtérbe került azok oktató, példaadó, a műveltség alapját képező mivolta. Szemléletük egy harmonikusnak látott kor áhított, de már biztosan el nem érhető világát tükrözte. Mind több kiadás és újraértelmezés született, igaz ezeknek csak részben a cinquecento új világnézete volt az oka, részben a kiterjedt kéziratkutató újabb és újabb eredményeit tették közzé. Megsokasodtak a vitairatok, amint az antik szerzők gondolataitól megittasult új és új humanista nemzedékek levetették a tekintélytisztelet béklyóit szellemükről és a természet, a való világ választóvizében tették próbára az antik bölcsék tanításait.

A klasszikusok tanulmányozása, éppen szellemükből fakadóan, feltámasztotta a hasonlóan évezredes hatóerejű művek alkotásának igényét. Ez a kihívás mind a quattro- mind a cinquecento idején termékenyítőleg hatott a természet vizsgálására éppen úgy, mint az irodalomra és művészetekre. A quattrocento uomo universale-ja törekedett kiteljesíteni mindazokat a képességeit, igyekezett szert tenni mindarra a tudásra, amelyekkel a klasszikusok nyomába léphetett. Hozzá még közel álltak, elérhető távolságban voltak a nagy klasszikus példák. Ez az önbizalomteli reneszánsz ember kora.

A cinquecento emberének magában való bizonytalansága, a kitágult világ sokféleségében, ellentmondásosságában, a klasszikusok tekintélyének megingásában gyökerezik. Problémáira hiába keresett megoldást kedvelt szerzőinél. A klasszikusok kihívására a quattrocento egyértelmű választ adott - alkotott szellemükben. A cinquecento embere előtt a klasszikusok elvetésének, vagy még mélyebb tanulmányozásának alternatívája állt. A paradoxákkal teli kor, paradox választ adott - a megtartva elvetést.

A cinquecento új, a klasszikusokat pontosabban, mélyebben érteni, tanulmányozni, kritizálni kívánó szelleme hívta életre a humanista filológusok nemzedékét. A filológia térhódítása csak részben fakadt a korábbi kiadások hitelének és pontosságának megkérdőjelezéséből, jórészt a könyvnyomtatás elterjedésével - a hozzáférhetőbbé váló könyvek megjelenésével párhuzamosan - a művelődési igény növekedése követelte ki az új és új kiadásokat, ugyanakkor az antik szerzők műveit behatóan tanulmányozó, a görög és a latin nyelvben egyaránt nagy jártassággal bíró humanista filológus nemzedék nőtt fel.

A művelt emberré válás XVI. századi alapja és a tudományok elsajátításának előfeltétele a latin és a görög nyelv magasszintű ismerete volt. Erasmus

embereszménye és humanista tekintélye a lutheri reformációnak a humanista eszményeket magáévá tevő melanchtoni irányzata vagy a francia reneszánsz I. Ferenc alatt kibontakozó virágzása, egyaránt a klasszikusok tanulmányozásának fokozott igényét vonta maga után és a filológusképző oktatás irányába hatott. Zsámboky János Nagyszombatról elkerülve a humanizmus ezen északi áramával került kapcsolatba és tanulmányai során a kor filológiai beállítottságú iskoláit látogatta. Ez az indíttatás, képzettség életét meghatározó jelentőségű volt.

ZSÁMBOKY FILOLÓGIAI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Zsámboky számos könyvkiadásának tételes felsorolásától eltekintve néhány kiadványát kiemelve mutatom be filológiai munkásságát.

Első filológiai jellegű munkája az 1550-ben Strassburgban megjelent Lukianosz kiadása. Bilingvis, pedagógiai célt szolgáló mű, a görög szöveg mellett Mycillus, Erasmus és Morus Tamás latin fordításait közli. További négy kiadást ért meg. Zsámbokynak a szöveghez írt kommentárjait és a dialógusok elé írt négysoros verses összefoglalóit, az 1563-as baseli Lukianosz összkiadás is tartalmazza, sőt kommentárt csak Zsámbokytól és Gilbertus Cognatustól közölt. Zsámboky " ... *commentárjai még egy évszázad múlva is megállták helyüket Iohannes Benedictus 1687-es Lucianos összkiadásában.*"¹⁵

1552-ben kiadott *Δεμεγορια* előszavában Zsámboky azt írta, hogy a korábbi Filelfo féle Xenophon Kyrupaideia fordítás és szövegértelmezés nem kielégítő volta miatt szánta rá magát az új kiadásra. Ugyanitt olvashatjuk, hogy Amerpachius buzdította munkájának közzétételére, és Amerpachius soraiból pedig azt tudhatjuk meg, hogy a Zsámboky féle fordítás nem egy helyen felülmúlja a Filelfo és Pyrkheimer által közzétetteket.

1558-as Ransanus kiadásában csakúgy, mint a 6 évvel korábbi Libanius szemelvények (*Epistolarum Conscribendarum Methodus*) esetében - és még oly sok esetben - a hibás szövegből igyekezett pontos értelmezést biztosító kiadást készíteni. Későbbi filológiai tevékenységére is leginkább ez a szövegrekonstruáló, recenzáló tevékenység a jellemző. Felkészültsége lehetővé tette számára, hogy a jobb - rosszabb másolatú, az idők vihara tépázta kéziratokból egy nyelvileg és értelmileg helyesebb, nyomtatásban is megjelentethető szöveget állítson össze.

Nem kevésbé jelentősek kéziratkutatásai, amelyek eredményeként részint a szövegrecenzálás terén tudott újat adni a korábbi kiadásokhoz képest, részint jelentős szöveg bővítésre nyílt módja, esetleg elsőként adta ki a fellelt művet. Szövegkritikai fejtegetései, tárgyi magyarázatai különböző kiadásokban még évszázadok múlva is felbukkantak, közölt szövegei pedig az adott szerzőt illetően alapvető forrásnak tekinthetők még ma is.

1559-es padovai Janus Pannonius kiadását csakúgy, mint Ransanus kiadását, hosszas kutatómunka előzte meg és mint Liszthy János udvari kancellár is utalt rá a Janus kiadás előszavában, a szövegek köztételével Zsámboky komoly filológiai munkát is végzett. Janus Pannonius addig ismeretlen költeményeinek felkutatásában Liszthy, Zsámboky nagy segítségére volt. Jóval bővebb, az

addigi legteljesebb Janus kiadását 1569-ben Bécsben bocsátotta közre, Liszthynek ajánlva. *De Imitatione Ciceroniana* (1561) című művében a kort olyannyira foglalkoztató imitatio problémáját boncolgatta, miközben kifejtette irodalomelméleti nézeteit. A párbeszédese mű egyik alakja Zsámboky, a másik, volt tanítványa, Bona György.

Horatius Ars poetica-jához (1564) írott kommentárjaiban megmutatkozott Zsámbokynak a latin költészetelméletben való elmélyült felkészültsége és tárgyi tudása. "*Sámboky kitűnő, alapos parafrázisai és tárgyi magyarázatai ma is haszonnal forgathatók.*"¹⁶

Irodalmi tevékenységének programját 1565-ben kiadott *Emblemata* című művének Miksa császárhoz intézett ajánló emblémájában foglalta össze. Jobb és hitelesebb latin és görög szövegeket akart kiadni és még kiadatlan szerzőket publikálni. Utazásai során beszerzett kézírataira, lassan európai hírnévre szertevő könyvtárára támaszkodva próbálta megvalósítani célkitűzéseit. Nagy segítségére volt ebben kiterjedt humanista ismeretségi köre. Barátai fordításokkal, kéziratok kölcsönzésével, tanácsokkal, jegyzetekkel segítették Zsámboky törekvéseit, aki maga is hasonlóképpen, önzetlenül állt az őt megkeresők rendelkezésére.

Jellemzően mutatkozik meg a humanisták összefogása Petronius kiadásánál (1565). A címlapon Obertus Gifanius (Hubert von Giffen) neves holland tudós versében kiemelte Zsámbokynak a töredékes Petronius szöveg helyreállításában szerzett érdemeit és több tudóst említ köztük Hadrianus Iunius-t - Zsámboky több munkájánál közreműködött - akik észrevételeikkel, megjegyzéseikkel járultak hozzá a szöveg teljessé tételéhez. "*Zsámboky Petroniusa még két évszázad elteltével is el nem múló értéket jelentett az időközben napvilágot látott számos Petronius kiadás között.*"¹⁷ A Zsámboky féle Petronius kiadás értékeire Weszprémi István¹⁸ és Gulyás Pál¹⁹ is rámutatott.

Az 1781-es Conr. Gottlob Antonius féle lipcsei Petronius kiadás *Recensio editionum Petronii* című fejezetében Zsámboky kiadását kódexértékűnek minősíti, mert nemcsak új fragmentumok beiktatásával, hanem az általa használt kéziratok eltérő olvasatainak feltüntetésével, kitűnő konjekturákkal és magyarázatokkal tette teljessé kiadását. Az említett kiadás "*lényegében nem más, mint az 1565-ös antwerpeni Sambucus editio újjáélelt formája.*"²⁰ Hasonlóan mély filológiai tudománnyal készült műve Diogenes Laertios kiadása (1566). A görög szöveg latin fordítását adja, s a kiadvány tulajdonképpen "*egy latin nyelven megírt alapos szövegkritikai tanulmány, tárgyi magyarázatokkal kiegészítve.*"²¹ Ajánlásában beszámol arról, hogy az eddig ismert Diogenes Laertios szövegeknek a kéziratokkal való egybevetésén kívül F. Ursinus szövegkritikai megjegyzéseit is felhasználta.

Plautus kiadása (1566) jól példázza a sokoldalú, elmélyült, mindenre kiterjedő pontosságú Sambucus-féle filológiai módszert. Ez a kiadványa, mint azt címlapszövegében maga is leírja Johannes Camerarius 1552-es baseli kiadásán alapszik. Zsámboky a tulajdonában lévő kézirat és Jovianus Pontanus kézírata alapján szövegértelmezési észrevételeit tette közzé, és mintegy 300 még napvilágot nem látott verssorral egészítette ki Plautus darabjait. Kiadványa függelékében Camerarius, Langius, Turnebus és Iunius jegyzetei is megtalálhatók. Zsámboky a Plautus szöveggel továbbra is foglalkozott, és az 1568-as baseli C. S. Curio gondozásában megjelent Plautus kiadás, az ő 1566-os

editioján és további kutatómunkáján alapult. Ez, az addigi legteljesebb és legnagyobb teljességre törekvő kiadás volt, és számos tanulmányt és kommentárt közölt, többek között Scaligerotól, Alciatitól, Camerariustól, valamint a kiadás sajtó alá rendezőjének Curionak a jegyzeteit is tartalmazza. Zsámboky Bonfini kiadása (1568) egyaránt jelentős, mint történeti és mint filológiai mű. Körülbelül kétszáz évig meghatározta a Magyarországról alkotott történeti képet.²²

A korábbi Bonfini kiadások nemcsak, hogy teljesebbek nem voltak, de szövegük hitelessége, és megbízhatósága is sok kívánnivalót hagyott maga után. A Bonfini szöveg összeállítása korábbi hibás szövegű töredékes kiadások, rossz másolatok alapján, Zsámboky egyik legnagyobb filológiai teljesítménye. A kiadás bevezetőjében a történetírói hivatásról, hitelességről, a tárgyyszerű pontosság jelentőségéről értekeznek, mintegy Bonfinit dicsérve fejtik ki történetírói ars poeticáját. Függelékébe több kortárs magyar szerző, így Oláh Miklós, Brodarics István történetírói munkáit is felvette. Az 1581-es második Bonfini kiadás javított szöveggel jelent meg, és a Zsámboky által elsőnek összeállított, I. Istvántól Mátyás királyig terjedő törvénygyűjteménnyel, valamint az Appendixében újabb történeti munkákkal koráig kiegészítve Bonfinit.

Vegetius Mulomedicinájának kiadása (1574) Zsámboky filológiai teljesítményeinek sorában jelentős helyet foglal el. Három régi kódex egybevetésével készítette el az addiginál használhatóbb szöveget. Weszprémi²³ tudósit arról, hogy Mathias Gessner Lipcsében 1735-ben megjelent *Scriptores Rei Rusticae* című munkájában, Zsámboky Vegetius szöveg-helyreállítását igen gondos munkának tartja.

Stobaios-féle florilegiumok kiadásához; ami első kiadás, saját kéziratán kívül Guglielmo Sirleto kardinálistól, a vatikáni könyvtár vezetőjétől kért kéziratot, a megbízhatóbb szövegpublikálás érdekében. Kiadója Plantin, előszavában megjegyezte, hogy minden eddiginél jobb és teljesebb szöveg áll Zsámboky munkája nyomán rendelkezésünkre. *"...aki jól ismert tudományszomjával semmit sem hagy felkutatatlanul, hogy azt rajtunk keresztül a tudós világ kincsévé tegye."*²⁴ A kiadás keletkezésénél Zsámboky segítségére volt Gulielmus Canterus, loeweni belga tudós - aki a latin fordítást készítette. Werbőczy Tripartitumán végzett munkája jobb szöveget, egy antik jogra vonatkozó tanulmányt, és a magyarországi törvényekhez és dekrétumokhoz bő tárgymutatót eredményezett. Első kiadása 1572. Zsámboky Jánosnak a fentemlítettekén kívül még számos, mintegy félszáz kiadása, valamint több kéziratban maradt filológiai munkája van.

Sokat foglalkozott e korban nagyrabecsült, pedagógusként számontartott Quintilianusszal. Gerstinger tudósit, hogy Zsámboky ezirányú érdeklődését, több tulajdonában lévő Quintilianus-kódex, és azokban sajátkezű kollacionálási bejegyzései bizonyítják.²⁵

Említésre méltó, hogy könyvtára igen gazdag volt Arisztotelész kiadványokban, több mint 60 kéziratot, kommentárt és nyomatot gyűjtött össze Arisztotelész műveiből.²⁶ Arisztotelész iránti különleges érdeklődését nemcsak a tulajdonában lévő számos mű bizonyítja, amiket 1568-ban Victoriusnak írt levelében osztályozott, hanem levelezéséből képet kaphatunk Arisztotelész műveinek kiadása irányába tett erőfeszítéseiről.²⁷

Zsámboky érdeklődése elsősorban a görög szerzők műveire irányult, ezt éppen annyira tarthatjuk a XVI. század közepétől megújuló görögség felé fordulás megnyilvánulásának, iskolázottságából fakadó érdeklődésének, a Pleiade-hatásának, mint a kultúra legveszélyeztetettebb értékeit megmenteni kívánó humanista ember féltésének.

A görög szerzők terén az első kiadások egész sorát bocsátotta közre.

Aristainetos (1566), Eunapios (1568), Gregorios Nazianzenos (1568), Nonnos (1569), Hesychios (1572).

Első kiadások közé sorolhatjuk Bonfini és Janus Pannonius kiadását is, éppen a korábbiak igen töredékes volta miatt. ↑

IRODALMI ÉS ESZTÉTIKAI ÁRAMLATOK A XVI. SZÁZADBAN

A humanizmus a retorikai képzettséget a harmonikus személyiség kialakításának módszereként fogta fel. A retorika tanulmányozása során bontakozott ki az az igény, hogy a lehető legteljesebb, a művészi irodalmi hagyomány legkiemelkedőbb, végérvényes eredményeit sajátítsák el. Ez az elgondolás alapozta meg a humanista irodalom és természetfelfogás alapvetését: *"a klasszikusok mindenfajta művészet és tudomány felülmúlhatatlan mesterei, s munkáik a kultúra összes területén kivételes példa-értékkel bírnak."*²⁸

Az irodalmi nevelés terén Cicero volt a példa, a stílus, az etikai tartás és a csodálatos nyelvi technika mértéke. Tanulmányozása során lehet a stílustisztaság ama fokát elérni, amely a "humanitas" előfeltétele.

Egy olyan stílusízlés bontakozott ki, amely a nyelvet és a kifejezés lényeges formáit megváltoztathatatlan, személytelen alakban igyekezett kodifikálni és az irodalom elé mint kizárólagos modellt állítani.

A humanista imitatio történetében nagy jelentőségű a quattrocento utolsó éveiben kibontakozott vita, Agnolo Poliziano és Paolo Cortese között. Poliziano az imitációt eszköznek tartja a kivételes stilisztikai és irodalmi képességek eléréséhez, de az író legfőbb céljának a saját hang, önmaga megtalálását tartotta. *"...én nem vagyok Cicero és éppen Cicerótól tanultam meg, hogy magam legyenek."*²⁹ Cortese az imitáció szükségességét hangsúlyozta, ez az egyedüli út, amely lehetővé teszi a tökéletesedést és ennek során a latinitás legtökéletesebb mintájához kell tartani magunkat, - a cicerói nyelvhez.

Vitájukban közös vonás, hogy az imitáció eredetiségét elismerik, megegyeznek a klasszikus mintatár szabad feldolgozásában, és az antik szerzők példájához kötődő irodalmi, stilisztikai felkészülés szükségességében. A kultúra folyamatosságának tudatából nőtt ki az antik szerzők, elsősorban Cicero alkotásaiból felszínre hozott eszményi normákhoz való igazodás kritériuma, ami végül a cinquecento klasszicizmusának esztétikájához vezetett. Az antik művek és a kor alkotásainak folyamatos összehasonlítása - a felállított normák számonkérése - az irodalomkritika alapjait vetette meg, egyszersmind arra a felismerésre vezetett, hogy más-más kulturális térben élők eltérő nyelvi eszközökkel fejezik ki magukat.

1512-13-ban zajlott Pietro Bembo és Francesco Pico della Mirandola nevezetes vitája az imitációról. Pico nézetei (sok tekintetben megegyeznek

Polizianoéivel) *"a jó írásnak azt a tökéletes minőségét, amelyre az író törekszik - s amelyet egyébként születésétől elméjében hordoz -, valóban helyesebb, ha sok szerző példája hívja elő, nem pedig egy szükségszerűen behatárolt és részleges, egységes minta."*³⁰

Az imitáció kánonját Pico elvetette és úgy tartotta, hogy mindazok, akik az irodalomban valamely szintre jutottak, nem az imitáció hagyományos kritériumai által tették. Az antik szerzők is azzal törődtek, hogy kifejezzék magukat, s nem Ciceró utánzásával. Bembo szerint a *"szépen írásnak"* az eszményi valóság valamennyi jellemvonását meg kell valósítania és ez csak egyetlen, a legtökéletesebb modell követése útján történhet, minden részleges megközelítést elkerülve. Bembo az imitációt a műalkotás belső szükségességeként próbálta felmutatni, és az imitáció nála a tökéletes irodalmi elegancia kánonjával azonosult. Az egyetlen minta védelme az irodalmi műalkotás koherenciájának gondolatából fakadt.

*"Bembo és Pico nézeteltérése az optimus vagy az omnes boni imitációjának kérdése köré sűrűsödik."*³¹ Mindketten egy eszményi írásmodell létezését tételezték fel. Pico a neoplatonizmus velünk született eszme tanán keresztül közelíti meg az imitáció kérdését, Bembo egy körülhatárolható irodalmi és költői gyakorlatban már megtestesülve látta a normát, azaz a cicerói mű tanulmányozása, alapos kritikai megismerése során kell az ékesszólás leglelkét jelentő szabályokat megalkotni.

Marsilio Ficino neoplatonikus esztétikájának, költészettanának középpontjában az egyetemes Szépség állt, mint a mindenség rendjének és tökéletességének igazi kifejeződése. A Szépség Istentől származik és a dolgok valamennyijében megnyilvánul, mint a Szépség Eszméje, bár a dolgok a teremtés folyamán más-más arányban részesültek belőle. A művész, aki az eszmét az anyagba ülteti az isteni teremtéssel, analóg aktust visz véghez, az isteni ihletettség hatására. Az eszmét a dolgokban megnyilvánuló Eszméből nyeri - azaz Istentől - oly módon, hogy az elméjében öröktől meglévő Szépség Eszméjét a dolgokban megnyilvánuló, érzékelhető Szépség világítja meg. Ficino és követői számára a művészet feladata az eszményi valóság szimbolikus ábrázolása, ami mentes minden realiztikus vonástól, a dolgok érzékelhető oldalának visszaadásától. A modell-imitáció helyébe az Eszme imitációját állították. A műalkotás harmóniájának, tökéletes formai elrendezésének hagyományos humanista motívuma új jelentést kapott a újplatonikus eszmék fényében, és mint az eszményi szépség szimbóluma jelent meg. Az esztétikai báj, könnyedség önmagán túllépve az emberi élet eszményi kritériumává vált.³² (l. Castiglione: Il Cortegiano)

A cinquecento elején szilárdult meg, egy teljes egészében a harmónia, az abszolút formai fegyelem felé törő esztétikai és világszemlélet. A művészetben a formatisztaság mögött éppen a ficinói tan nyomán egy metafizikus, titkos, elérhetetlen bölcsesség húzódik meg, s ad rejtett, transzcendens értelmet a harmóniának. A platóni ihletettség-tan általánosan elfogadottá válásával *"először tárult ki az ajtó a művészi génusz elismerése és autonómiájának visszaszerzése előtt."*³³

Az 1530-as évektől Arisztotelész Poetikája újította meg a cinquecento esztétikáját és művészetfelfogását. Az arisztotelianizmus az esztétikai kutatást az emberi közlés és a nyelv közegehez vezette vissza, a neoplatonizmus

spekulációból, visszaadva a műalkotás emberi, világi célját, összhangban az új tudományos és kritikai szellemmel. Ettől kezdve a művészetet megismerő tevékenységnek tartották.³⁴ Főlelevenedett az imitáció körüli vita, s amíg korábban az imitáció kulcskérdése a technikailag tökéletes mintával való kapcsolat volt, a Poetika után, a valóság utánzásának problematikája került a polémia homlokterébe. A valóság közvetlen ábrázolásának arisztotelianus igénye került szembe a klasszikusok imitációjának élő hagyományával.

A természetesség és az irodalmi fegyelem összeegyeztetésére számtalan kísérlet történt. Ez leginkább Fracastoronak sikerült, Naugerius sive de Poetica dialogus (1555) című művében. A költői utánzásnak nem a dologra, hanem az eszmére kell irányulnia - írta. Megkívánta, hogy a művész rendelkezzen mindazokkal a tulajdonságokkal, melyekkel képes érzékelhető formában kifejezni azt az egyetemes szépséget, ami az utánzás tárgyában rejlik. A költészetet olyan cselekvésként fogta fel, mely során a látható szépséget megérezzük és a művészet technikai lehetőségeinek megfelelően kifejezzük.

Az arisztotelianusok a költői mű tematikáját fokozatosan az emberi tevékenységek mind szélesebb körére, végül valamennyiére kiterjesztették, túllépve ezzel az Arisztotelész alkotta korlátokon. Lionardi Dialoghi dell' invenzione poetica-jában (1554) kifejtette, hogy jó költő egyben jó történész, és jó természet- és morálfilozófus is. Scaligero a költők tematikai osztályozását kísérlete meg, Fracastoro pedig tagadta, hogy lenne bármiféle témája a költészetnek, amely ne lenne megfelelő, ha a művészi ábrázolás kritériumait kielégíti.

A Poetika, a művészet célját, rendeltetését illetően is új gondolatokra inspirálta a teoretikusokat. Az arisztotelészi nézetekhez közelállóak ragaszkodtak a művészet gyönyörködtető jellegéhez, míg a platonikusok az etikai morális felhangokat hangsúlyozták, vagy a költészetet egészében az erkölcsiség szolgálatába állították. (E kérdéskör alapján az arisztotelianusok és a neoplatonikusok nézetei nem mindig határolhatók el élesen.) Mindkét elgondolás alapja az, hogy a művészet célját saját tevékenységi körén kívül keresi, a művészet valamilyen praktikus célra irányul.³⁵ A problémakör Horatius "prodesse et delectare" költészet meghatározásán alapszik és az eredeti egyenrangú kettősségből az értelmezés során hol a használni akarás, hol a gyönyörködtetés lépett előtérbe.³⁶

Az arisztotelészi tétel, miszerint a költészet nem a tényszerű valóságot, hanem a valószerűt ábrázolja, érvévé vált a Scaligero kodifikálta erkölcsi utilitarizmusnak, - a költészet eszköz, mellyel a gyönyörködtetve-tanítás céljához jutunk - amely az ellenreformáció moralizáló légkörében teljes győzelmet aratott, valamint a manierista esztétikának, ami a "valószerűséget" a tényszerű valóság ellentétéként - kitágítva értelmezte.

A pedagógiai, erkölcsnemesítő irodalmi célkitűzések mindig is közel álltak a humanizmus esztétikai felfogásához. Az erkölcsi hasznosságra való törekvés tendenciájának erősödésével együtt járt, hogy a valószerűség ábrázolásának arisztotelészi tételét mindinkább pedagógiai kontextusba helyezve átértelmezték és az oktató, nevelő célzatú esztétika egyik dogmájává vált, hogy azt kell ábrázolni, aminek lennie kell!

A tridenti zsinat, az előretörő ellenreformáció, az imitáció és a művészet pedagógiai szerepének egyházi propagandát szolgáló, dogmatikus értelmezését

vezette be. A zsinat előírásai a művészi szabadság jelentős megnyirbálását jelentették, a püspökökre ruházta az egyházi művészet felügyeletét, a concilium elítélte a manierizmus játékos, virtuóz formalizmusát, szenzualizmusát és szorgalmazta az érzelmek hangsúlyozását a művészetben.

A cinquecento derekán a politikai centralizációs tendenciával párhuzamosan a klasszikus retorika mindinkább háttérbe szorult az olyan műfajokkal szemben, amelyek a gondolat kifejezésének burkoltabb formáit tették lehetővé. A század vége felé a retorika újra előtérbe került, a reformáció-ellenreformáció vallási harcai során. A századközép retorikája a míves beszéd, a grammatikai, stiláris tisztaság, a szép kifejezések műfaja volt, és kevésbé az érvelés. A cinquecento teoretikusainak vágya a retorikai és a poétikai normák rendszerezésére, világos műfaji határok megvonására Arisztotelész nyomdokain haladva megvalósíthatónak látszott. Közükben érezték a tökéletesen kodifikált szabályrendet, amit legfeljebb gyakorlati normákkal kell kiegészíteni a költői kompozíció, a stílus tisztasága érdekében. A műfaji normák körüli vita igen kiterjedt irodalomban öltött testet, és a szerzők szándéka és alkata szerinti merevséggel felépített kánonrend betartása kívántatott meg az alkotóktól. Az arisztotelészi szöveget normatív szabályrendként értelmező magyarázatokkal éles ellentétben álltak a kor regulák fogásából szabadulni kívánó neoplatonikus alapozottságú lázadó alkotásai.

A XVI. század második felében az "idea" önállósulni látszott a manierizmus gondolatvilágában. Az alkotónak művészi leleményre, ihletre van elsősorban szüksége, - neoplatonista ideára - (a ficinói esztétikában ez a természetben tükröződő szépség újraalkotásához szükséges) ami a műalkotás előképe, a természetnek pedig az a "feladata", hogy biztosítsa az idea látható kifejezéséhez az anyagi valóságot. Így jutott el a művészet a természet-, majd az Eszme-utánzástól, a befelé forduló meditatív alkotásig. ↑

ZSÁMBOKY NYELVSZEMLELETÉRŐL

Bembo nézetei, amelyeket *Prose della volgar lingua* (1525) című művében kifejtett, a cinquecento nyelvi vitájának alapjául szolgáltak. Amint az imitációvitában itt is egy létező gyakorlat az, amelyre teóriáját építette; a toszkán nyelv Petrarcai használatában látta a tisztán irodalmi nyelv modelljét.

Klasszicizmusának nyelvszemléleti kifejeződése, hogy arisztokratikus módon értelmezte és vizsgálta a toszkán nyelvet. Teljesen figyelmen kívül hagyta népi, köznapi használatát, és minden törekvése arra irányult, hogy megfeleltesse a toszkán nyelvet az antik modellnek, egyszersmind kimutassa, hogy e nyelven is lehetséges az irodalmi alkotás az antik nyelvek színvonalán.

A neoplatonikus eszményi norma nyelvi téren a legtisztább, legválasztékosabb, legszebb, legízesebb kifejezések iránti vonzódásban, az igazán kifinomult és elegáns irodalmi nyelv kimunkálására való törekvésben, valamint a harmónia és báj értelemben felfogott szépség nyelvi kifejezésének keresésében nyilvánult meg. Az irodalmi nyelv egységes Bemboi modelljével szemben, más teoretikusok, az összes dialektusból részesedő, de mindegyiktől különböző udvari nyelv dantei téziséét állították. A mindennapi használatban

folytonosan megújuló, fejlődő és élő nyelv követését szorgalmazták a fiorentinizmus kikristályosodott kifejezések és mondatok korlátai közé szorított absztrakciója helyett. A Bemboi - Cicero, Petrarca, Boccaccio fémjelzte "legkiemelkedőbbek és egységes" - modell, jelentős befolyást gyakorolt a század irodalom- és nyelvszemléletére. A nyelvi vita igazi jelentőségét, azonban a vulgáris nyelveknek az irodalom számára alkalmas közegként való értékelése adta.

A toszkán nyelv irodalmi rangra emelése többé-kevésbé a trecentóban megtörtént, azonban ez csak egy nyelvjárásra, más értékelés szerint csak egyes, kiemelkedő alkotók nyelvére vonatkoztatva vált elfogadottá. A Toszkánán kívüli nyelvek, nyelvjárások, korábban rendre alulmaradtak a klasszikusokkal való összehasonlításban, sorra könnyűnek bizonyultak a humanisták szigorú kritériumai szerinti megmérettetésben.

A cinquecento nyelvi vitájában kristályosodott ki a vulgáris nyelvek fejlesztésének programja. A szerzők a művelt közlésre alkalmassá tétel módjában és a megfelelő színvonal eléréséhez szükséges időt illetően nem, - de a vulgáris nyelvű alkotásban, mint elvi lehetőségben, konszenzusra jutottak.

A latin nyelvet alapul vevő nyelvi újítás hangsúlyozói szívesen mutatták ki a nemzeti nyelvű irodalmi alkotások latin előképeit, a latin nyelvből származó szóhasználatot, mondatszerkesztést, nyelvi fordulatot. A nyelvi vitában polarizálódott álláspontok az alábbiakban foglalhatók össze: a nemzeti nyelvű irodalom imitáció csupán, - egészen odáig menve a következtetéssel, hogy inkább eredeti latin nyelven kell alkotni, a vulgáris nyelvek még nem alkalmasak a művelt irodalom számára, illetve a latin nyelvből kölcsönzött nyelvi tisztaság éppen a vulgáris nyelvek fejlődését teszi lehetővé sőt, a közérthetőség, a nemzeti kultúra, a nemzeti nyelv fejlesztését kívánja meg, annak sajátos törvényei, szelleme figyelembevételével, és nem az imitáció útján kölcsönzött idegen elemekkel.

Speroni Dialogo della lingua (1542) kifejtette, hogy az írók nemzeti nyelven is a klasszikusokon pallérozott érzékenységnek megfelelő módon fejezhetik ki magukat. Speroni traktátusa valamennyi vulgáris nyelv védelmében érveket és mintát adott, széleskörben sikert aratva.

A műfordítás során felmerült problémák is a vulgáris nyelven vagy latinul alkotás kérdése körül sűrűsödtek. Az, hogy fordítás útján képtelenség visszaadni az eredeti művek nyelvi értékeit, - Bembo, Speroni a francia Du Bellay és mások nyomán - általános nézetté vált - ezt a nézetet vallotta Zsámboky is.³⁷

A Pleiade-kör azt a következtetést vonta le, hogy anyanyelvi irodalmat kell teremteni, Zsámboky, noha közeli jó kapcsolatban volt a Pleiade egyes tagjaival, mégis a latin nyelv védelmét tartotta időszerűnek a vulgáris nyelvek ellenében. Zsámboky nyelvi felfogásában a Dante nyomán elterjedt nézetet követte a klasszikus nyelvek "örök és nem romlékony"³⁸ voltáról. Ezt azonban csak a vulgáris nyelvekkel összehasonlítva állította a latin nyelvről. Az örök és mértékadó kifejezésmód keresése tükrözi Zsámbokynak a részben a quattrocentóban gyökerező nyelvszemléletét, a cinquecento állandó mértékek és tiszta eszmék iránti vágyát, továbbá az értékrend fellazulása közepette a latin nyelv az időállóság illúzióját kelthette.

A nyelv valóságtükröző szerepének általánosan elterjedt nézetét Zsámboky is átvette és mert a valóság állandó változása szükségszerűen a nyelv változását

vonja maga után, így a latin nyelvben találta meg a normativitást jelentő nyelvi ideált.³⁹ Mivel a klasszikus nyelvek - legfőképpen a latin - kiállták az idő próbáját, a napi gyakorlat tisztátalanságai lekoptak róla, illetve nem szennyezik, így az állandóság sokkal inkább jellemzője, mint a vulgáris nyelveknek. "Zsámboky szerint a latin nyelv állandósága a latin grammatikában ölt testet."⁴⁰ A humanizmus alapja a grammatika, és Zsámboky számára is az, akárcsak sok humanista társa számára. Emblematájában írta, hogy "...semmit nem tesz örökérvényűen az, aki gyenge a grammatikában."⁴¹

A latin nyelv differenciált, kiművelt és árnyalatok kifejezésére alkalmas, - e téren felülmúlja mind a görög, mind pedig a vulgáris nyelveket - és a leginkább alkalmas arra, hogy az emberi lélek mélységeit, a tudomány egzakt megállapításait e nyelven fejezzék ki. Zsámboky De imitatione Ciceroniana című művében fejtette ki ezeket a nézeteit.⁴²

A humanisták többségével együtt Zsámboky is Cicero műveiben látta egyesítve az antik irodalom nyelvi értékeit, a stílus, a nyelvi tisztaság és gazdagság megtestesülését. " ... Cicero a latin nyelv fejedelme . . . minden nyelv közös és legnagyobb, legtökéletesebb szónoka."⁴³ Cicero, Zsámboky számára is a legfőbb mérce, azonban nem esett a szélsőséges ciceroniánusok hibájába, nem vált számára a cicerói nyelv az egyetlen és állandóan tanulmányozandó, utánzandó stílussá. "A levélírás módszerének" ajánlásában számos szerzőt sorolt fel, akiknek a tanulmányozása fontos, és megalapozza azt a tudást, ami Cicero műveinek elmélyült olvasásához, imitációjához szükséges.

De imitatione Ciceronianájában Zsámboky Ciceróról szuperlatívuszokban ír, és az imitáció kérdésében a Cortese és Bembo fémjelezte irány felé hajlik, a tökéletes és egyetlen mintához igazodás mellett érvel. "*Ha ugyanis mindenki közül egy a legjobb, miért nem akarsz inkább vele tartani, mint a többekkel, mégha jók is.*"⁴⁴ - kapcsolódik Pico és Bembo vitájához, az optimus imitációjára biztatva Bonát, tanítványát. Arra a kérdésre, hogy "*vajon más jó embereket is el kell-e sajátítani a stílus ékesítésére?*"⁴⁵ - nem ad egyértelmű választ, de mint láthattuk, más művében sok minta tanulmányozása után látta elérhetőnek a cicerói stílus megközelítését, igaz, erre részben pedagógiai megfontolások vezették, az érdeklődés fenntartása, fokozatosság, nem utolsó sorban Cicero nyelvi, stiláris megoldásainak - elsőbbségének kimutatása. "*De kérlek és buzdítalak titeket, hogy Cicerót a többieknél jobban tiszteljétek: ő egyrészt gondosan adta át művészetét, másrészt a latinoknál senki sem tárgyalta nála tökéletesebben, annyiféle példával, hogyan kell a szónoki gyakorlatot művészi szintre emelni*"⁴⁶ - írta Zsámboky Wolfgang és Georg Kremernek A levélírás módszere című pedagógiai célzatú műve ajánlásában.

Sturm hasonlóan nyilatkozott Ciceróról: "*Legyen hát megállapított tétel, hogy nincsen író, aki biztosabb és kitűnőbb példáját adja a latin nyelvhasználatnak.*"⁴⁷ Zsámboky a ciceroniánus eszmékkel tanulmányai során korán megismerkedett. Strassburgban, Sturm oktatásának középpontjában a latin stílusképzés állt. "... a tanuló Cicero nyelvén tudjon beszélni és írni."⁴⁸ A De imitatione-ben így ír Zsámboky: "...*elismétlem neked azoknak a sorát, akik az Ingostadtban egykor e tárgyban tartott beszédből eszembe jutnak.*"⁴⁹ Tehát Vitus Amerpachius oktatásából sem hiányozhatott a századot olyannyira foglalkoztató imitáció kérdésének taglalása. Zsámboky nem volt szélsőséges ciceroniánus. Ez nemcsak a görög szerzők különösen nagy becsben tartásában, a

görög nyelvismeret fontosságának hangsúlyozásában⁵⁰ mutatkozik meg, hanem abban a sokrétű és életét leginkább jellemző filológiai tevékenységben is, ami a klasszikus auktorok teljesebb és pontosabb megismerését tűzte ki célul.

Figyelemre méltó amit Zsámboky a *De imitatione*ban Bembo tevékenységéről ír: "*Kezdeményezője volt annak, hogy többeknek Cicero legyen a kezében, és az ő modorát és mintáját kövessék amennyire csak lehet. Így ... az emberi és isteni irodalom, elűzve a barbárságot, előtör a sötétségből és fényt gyűjt a tanulmányoknak.*"⁵¹ Zsámboky Bembo és Cortese munkásságából a római ékesszólás megmentéséért, a nyelvi tisztaságért a barbárság ellen folytatott harcot emelte ki. Tőle aligha várható, még Padova és Párizs - a nemzeti nyelvű irodalomról folytatott viták legfőbb központjaiban folytatott tanulmányok után sem, hogy a vulgáris nyelvű irodalom propagálója legyen.

A nyelvi kérdésben elfoglalt álláspontja; hogy majd a távoli jövőben, amikor a vulgáris nyelveket is sikerült a latin nyelv szintjére emelni, oly fokig kiművelni - majd akkor válnak alkalmassá a művelt közlésre.⁵² A vulgáris nyelvek fölemelésének eszközét a latin nyelvben látta, és a híres nemzeti nyelvű alkotások létrejöttében a latin nyelv szabályozó szerepének elsőrendű jelentőséget tulajdonított.

A *Decameron*ról írta: "*Éjt nappallá téve bújják manapság Boccaccio történeteit, hát nem latinul ír? Ezen kívül a szavak, kifejezések, mondások, áthelyezések, záróritmusok, annyira hasonlítanak néhány latinra, hogy azt mondaná az ember Cicero elbeszéléseit olvassa. Bár azt a fenséget és higgadtságot, amit a szónoki vitatkozás és fórum megkíván, nem tudja megőrizni történeteiben.*"⁵³ Azon túl, amit Téglássy megállapít, hogy e sorokban a "*magyar Boccaccio-kritika kezdeteit üdvözölhetjük*"⁵⁴ képet kaphatunk Zsámboky irodalmi ízléséről, bepillantunk esztétikai normarendjébe. "*Zsámbokyt megelőzően Bembo és Speroni is vizsgálat tárgyává tette Boccaccio stílusát, amit ők is az olasz próza humanista megneveléseként magasztaltak fel.*"⁵⁵

Zsámboky, Bembo és Castiglione stílusát vizsgálva érdemüknek tartotta, hogy a klasszikusok mintájára az olasz nyelvben meghonosították a csevegési stílust.⁵⁶ Petrarca nyelvezetében a latin eredetű szavakat, nyelvi fordulatokat vizsgálta, - nem kevésbé Speroni hatására, - messzemenő következtetésekre azonban Zsámboky nem jutott. Speroninál az olasz nyelv kiművelésének programja melletti érvvé vált a klasszikus nyelv fordulatainak és stílusának átvétele a vulgáris nyelvekbe.

Zsámboky nyelv és irodalomszemléletében megnyilvánuló konzervativizmust csak részben írhatjuk a cinquecento klasszicizmusának eszményeihez való ragaszkodás rovására, hisz épp e klasszicizmus irodalomelméletének kanonizálója Bembo, a nyelvi kérdésben elismerte a nemzeti nyelven alkotás jogosultságát, igaz előtte olyan nyelvi példák álltak, mint Petrarca, Dante, Boccaccio és épen az ő nyelvükben találta meg a követendő mintát. Zsámboky műveikben a latin vonásokat kereste, hogy a latin nyelv elsődlegességét bizonyítsa, a vulgáris nyelvekkel szemben.⁵⁷ A latin nyelv védelmének szükségessége egy olyan kultúrkörből hozott gondolat lehetett Zsámbokynál, amelyben nincs még meg az irodalom számára elég bőséges szóincs, grammatikai biztonság, stiláris finomság.

Francia területen a Pleiade nyújtott útmutatást, hogy a viszonylag

kiműveletlen francia nyelvet az irodalom szintjére kell emelni a klasszikusokkal vetekedő irodalmi alkotáshoz. Ezt a nyelvi célkitűzést az itáliai teoretikusoktól vették át, döntően *Speroni Dialogo delle lingue* című munkájából - és megpróbálták szellemében programszerűen megújítani a francia nyelvet és irodalmat.⁵⁸

Itáliában már Petrarccal megkezdődött a toszkán nyelv kiművelésének folyamata, bár a humanizmus antikvításcentrikus nyelvszemlélete időlegesen megakasztotta. A nyelv művelés programmá csak a cinquecentóban az esztétikai elvek tisztázása után vált. Luther a nemzeti nyelvű oktatást propagálta, bár merőben más alapról indulva, mint az olasz-francia teoretikusok.

Zsámboky szkeptikus tartózkodással fordult a nyelv művelő kísérletek felé a nagy nemzeti nyelvű irodalmi fellendülés ellenére. Könyvtára alig őrzött vulgáris nyelvű alkotásokat, naplóját, leveleinek túlnyomó többségét latinul írta. Ugyanakkor ismerte az irodalmi viták pro és kontra érveit is.⁵⁹ A nyelvi reform sok és sokféle példája és érve a vulgáris nyelvek egyenjogúságának elvi elismerésére indította Zsámbokyt. A jövőt illetően elfogadta Speroni tételét, hogy a vulgáris nyelveknek is megvannak a maguk Cicerói, Vergiliusai, Homéroszai és Demoszthenészei.⁶⁰ Fenntartásai a vulgáris nyelvek grammatikájának kidolgozatlanágában, fejletlenségében, az anyanyelvi oktatás gyengeségében gyökereztek. A szegényes szókészlet és a nyelvjárások megléte is a vulgáris nyelvek alkalmatlansága melletti érvei. A klasszikus nyelvekből történő szókölcönzés, szóképzés és a körülírás módszerével lehet hosszas fáradozás útján a vulgáris nyelveket kiművelni - vélekedett Zsámboky.⁶¹ Amíg ez másokat cselekvésre készítetett, Zsámboky a távoli jövőbe helyezte a megvalósulás lehetőségét és nem állt a nemzeti nyelv művelők táborába. ↑

ZSÁMBOKY KÖLTÉSZETÉRŐL

Első költői próbálkozásait az 1550-es Lukiánosz kiadásában adta közre. Didaktikai célt szolgáló négysorosok, a lukiánoszi dialógusok tartalmáról, mitológiai vonatkozásairól és a belőlük levonható erkölcsi tanulságokról adnak összefoglalást. Zsámbokynak ez a műve még legalább hét kiadást ért meg és mindegyik tartalmazza a párbeszédnek elé írt verses összefoglalásait. Ezeket Zsámboky kommentárjaival együtt átvette az 1563-as baseli Lukiánosz összkiadás.

Az 1552-ben kiadott *Δευεγορται* függelékében új, jórészt alkalmi verseit közölte. A kötet előszavában, ahol Amerpachius Zsámbokyt filológussá, Zsámboky maga magát költővé avatta. A *Δευεγορται* -ban található versek - barátaihoz, ismerőseihez, tanáraihoz intézett klasszikus remineszcenciákkal sűrűn átszótt üdvözlések, költői levelek - nem kevés költői gyakorlatról és a klasszikusokban való jártasságról tanúskodnak. Zsámboky e verseit inkább a kimunkáltság, a klasszikusok eszméinek és kifejezésmódjának ismerete, a szorgos gyakorlással elsajátított verselőkészség, mintsem a költői ihletettség jellemzi. Zsámboky eredetiségében sok humanista társán azonban így is túltett. Formai és tartalmi szempontból mértéktartó, az egyszerű, természetes

kifejezéseket keresi amellest, hogy a humanistákra jellemző klasszikus utalásokkal sem bánik szűkösen. Szerény, kiegyensúlyozott, sztoikus életszemlélete sugárzik át versein. Mestereihez intézett költeményeit a tanítványi tisztelet, megbecsülés és hála hatja át. Verseiről a címlapon az alábbiakat jegyzi meg: *Adiectis quoque eiusdem Poematis aliquot, aliorum propediem edendorum velut primitiis.*⁶²

Önálló kötetként megjelent versgyűjteménye a *Poemata quedam Joannis Sambuci Tirnaviensis, Pannonii, Patavii conscripta 1555*. A kötet jellegzetes humanista tematikával íródott. Barátokhoz címzett üdvözlő verseket, költői leveleket, elmélkedő, oktató tárgyú epigrammákat és epigrammaszerű költeményeket, epitalamiumokat, epitáfiumokat és vallásos verseket tartalmaz. A Bona Györgynek és Istvánffy Miklósnak ajánlott műben az ifjak számára készült tanköltemények is helyet kaptak. Szakított a túlságos utánzással, csökkent verseiben a klasszikus utalások száma, a műveltség öncélú csillogtatása. Poeta ductusként továbbra sem a pillanat ihlete vezette tollát és miként az élet más területein, a költészetben is a rendszeres gyakorlással, a napi fáradtságos munkával, a klasszikus mintákhoz hasonított alkotás az, ami értékrendjének csúcsán állt. Oktató tárgyú, elmélkedő, egy-egy erényt, életelvet megverselő költeményeiben gazdagon bontakozik ki Zsámboky józan, egyszerű, őszinte életfelfogása. "*Epigrammaiban Martialis életelvét tartotta szem előtt: Parcere personis, dicere de vitiis.*"⁶³

Az 1566-ban kiadott *Emblemata* kötetének függelékében ismét közzétette e didaktikus kis darabok jó részét. A sztoikus erkölcsi nézetek és magatartás iránti fogékonyság Zsámboky epigrammaiban jut leginkább kifejezésre.⁶⁴ Tanáraihoz, barátaihoz intézett költői leveleiben továbbra is a tisztelet, a megbecsülés és az önzetlen barátság hangján szólt. Vallásos költeményeiben összeolvad a hazaszeretet és a vallásosság - hazának, hitnek egy az ellensége, a török. Több versében panaszkodik hazája sorsán, istenhez fohászkodik, erőért, egyetértésért, hogy ellenségeitől megszabaduljon az ország és a hit. Ez a hang és tematika korábbi költeményeinek is jellemzője és Zsámboky vallásos, hazafias költészetének alaphangja marad a későbbiekben is.

Krisztushoz, Márk evangéliuma 8. részére (1552) című verséből;

*Hallgass hát miránk a hadak veszedelme közt most,
Verje kezed, Krisztus, vissza a vad törököt.*

és a későbbi *Krisztushoz* címűből, hasonló gondolatvilág bontakozik ki.

*Krisztus, könyörgünk, ó segíts
Jöjj késlekedni nincs idő,
dolgunkra nyújtsd ki jobb kezed
szentséged úzze el bajunk.*⁶⁵

Epitalamiumaiban a római költők sikamlósba hajló hangja helyett a házasság szentségéről énekel. A XV. század humanistáira ugyane minták az érzéki szerelem ábrázolásának irányába hatottak és pajzán csapongással célozhattak a házasulandók magánéletére.

Zsámboky *Emblemata* című kötete 1564-ben jelent meg, legnagyobb költői

teljesítménye, és költői hírnevét leginkább emblémái emelték. Az emblémaköltészet jellegzetesen manierista műfaj, aminek megteremtője és Európa-szerte ismert művelője az olasz Andrea Alciati volt. Az embléma oktató, bölcselőszellemű, epigramma tömörségű vers, amihez képet mellékeltek. A vers és kép együtt adják azokat a rejtett vonatkozásokat, aminek megfejtése révén az olvasó erkölcsi tanulsághoz, bölcs intelemhez jut. Egyszerre gyönyörködve a képes ábrázolás szépségében, a vers ritmikájában, csattanójában és szellemes gondolatfűzésében valamint a kép és vers oda-vissza utalásaiból kibomló rejtett tartalomban. Az emblémaköltészet népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint Alciati 1552-ben megjelent emblémás-könyve, ami mintegy kétszáz éven át nem kevesebb mint 150 kiadást ért meg, és számos nyelvre lefordították. *"Nyilvánvaló, hogy ezek az emblémás könyvek elsősorban illusztrációiknak köszönhetően elterjedtségüket."* - írta Varga László Sámbock (Sambucus) János emblémái című dolgozatában.⁶⁶ Ezzel a megállapításával részben egyetértve rá kell mutatni a manierista nyelvszemlélet jellegzetességeire, aminek terméke ez a műfaj, és népszerűségében szintén szerepe lehetett.

A nyelv, a manierista költészet számára nemcsak kifejező eszköz hanem ihletforrás is. A költő mondanivalóját a nyelv közegében fejezi ki, egyszersmind a nyelvből nyeri.

*"A manierizmus korának döntő élménye nyelvszemléleti és nyelvi eszközök használata terén valószínűleg az az elképzelés, hogy a szavak és nyelvi fordulatok önálló léttel és alkotóerővel bírnak, azaz a költő helyett a nyelv gondolkodik és költ."*⁶⁷

Az alkotási folyamat öntudatlanságának előfeltevésén nyugszik ez a nyelv és költészet szemlélet, szoros rokonságot tartva a ficinói ihletettséget-elmélettel.

E nyelvszemlélet fényében nem csodálkozhatunk azon, hogy milyen jelentős volt a XVI. század teoretikusai számára a nyelvi kérdés és hogy mennyire megmozgatta a nyelvi vita a humanisták széles rétegeit. A vita középpontjában a nemzeti nyelv kérdése állt részben azért, mert az anyanyelv az öntudatlan költői alkotáshoz nagyobb biztonságot adott és a nyelvi ihletés új forrása volt. Ez a költői gyakorlat vulgáris nyelvek melletti érve volt.

A klasszikus költészet a ritmus, a mondatok tagolása, a kifejezés pontossága, simasága, hajlékonysága, lendülete révén hat. A manierista költészetfelfogás nem található előképet a klasszikusok között. A manierista költészetre a metaforikus képi asszociációkra építő, díszítő elemekkel teletűzdelt, virtuóz, olykor mesterkéltné kifejezésmód jellemző. A manierista stílus bár művi, mégsem papírizú. Virtuozitása ellenére szógazdagsága miatt nehézkesnek tűnhet, mégis eleven. Ezt nemcsak annak köszönheti, hogy közel áll a beszélt nyelvhez, hanem metaforagazdagságának is. A metaforikus kifejezés arra szolgál, hogy tárgyát minél inkább eltávolítsa a megszokott képtől és merész asszociációk segítségével a gondolkodás ugorja át a közvetlenül adottat, a nyilvánvalót. A manierista metafora nem az azonnali ráismerés örömét akarja kiváltani az olvasóból, nem a valóságot másolja, hanem kitérít a valóság értelmezési körét, le és elleplezi tárgyát. A szokásos megjelölést mással cseréli fel, a jelek szabadon és kötetlenül felcserélhetők, a költői fegyelem helyett a szavak affinitása irányítja a gondolatot. A metaforikus stílus asszociációinak értelmezhetősége miatt feltételez egy hasonló ismeretekkel bíró kulturális

réteget. A metaforizmus a beavatottak titkos nyelvén válik és nemcsak a bonyolult gondolat, bonyolult kifejezési formája, hanem a tömegek távöltésének eszköze is.⁶⁸ A metaforizmus a maga kulturális körének világszemléletét tükrözi, a dolgok állhatatlan, dinamikus természetéről, amikor nem magukat a dolgokat veszi célba, hanem viszonyaik bonyolult hálózatát. *"A metaforizmus a relacionizmus terméke, azé a világszemléleté, mely bármit bármivel behelyettesíthetőnek, egybevethetőnek tart."*⁶⁹

A *conchetto* szintén fontos formaeleme a manierista költészetnek. Nem egyéb mint csattanó, szóvicc, szellemes ötlet, ellentétes dolgok paradox kapcsolata. A közvetlen élménytől való elhatárolódás, az egyszerű dolgok extravagáns, rafinált és összetettként való bemutatásának eszköze, érzéki észleletek, összekeverése, felcserélése révén. A *conchetto* az általa kapcsolatba hozott képzetek látszólagos összeférhetlenségére épül. A metaforák tárgyukat elegánsan, szellemesen le- és elleplező asszociatív rébuszaiból a jelzett és a jel közé iktatott kép révén alakult ki az embléma műfaja.

Zsámboky *Emblemata*-jának Előszavában a műfajról értekezik és az alábbiakban vonja meg határait. Az embléma célja az erkölcsi oktatás, képszerű ábrázolásával ne csak gyönyörködtessen, hanem burkoltan az erkölcsi igazságot is foglalja magában. Rejtett vonatkozása pedig gondolkoztassa meg az olvasót, tanítson, de legfőképpen legyen benne rejtett tartalom, éleselméjűség, kellem és sokoldalúság. Az emblémának gazdag tartalmúnak kell lennie, hogy az olvasót foglalkoztassa és gazdagsága a szép gondolatok súlyában jusson kifejezésre.

E könyvben legeredetibb Zsámboky költészete. Az emblémák széleskörű tárgyi tudást, asszociativitást igénylő verseiben találta meg igazi hangját. *Poetica ad Dionysium Lambinum* című emblémájában a megszemélyesített poézis szólal meg. *Zsámboky költészetének ars poétikáját fedezhetjük fel benne.*⁷⁰

*"Bármi témát választok, akár komolyat, akár vidámat, lényegében mindent utánzok és nem magamat adom. A valóságot a képzelettel, a képzeletet a valósággal keverem, hogy gyönyörködtetni tudjak. Mondanivalóm sorrendjében nem tartok be előírt szabályokat, s a kifejezések és a képek is nálam sokkal szabadabbak, mint másoknál. Sem a tárgy, sem a forma nincs nálam meghatározva, mégis testet ölt, amit alkotok. Nagyobb művészet ugyanis a változatos témákhoz a megfelelő formát megtalálni, mint előre megadott tárgyhoz az előírt versmértéket vagy műfaji jelleget alkalmazni. Mint, hogy új utakon járok, talán ügyetlennek látszom, de a művészi formákban sokkal változatosabb vagyok. Nem én alkotok, hanem engem formálnak, az isteni szikra bennem munkálkodik, de az idővel együtt változom."*⁷¹

T. SAMBVCI
Poëtica ad Dionysium Lambinum.

QVIDVIS cùm recitem, confectet seria, ludos:
Nil est tamen proprium, imitor sed omnia.
Et veris soleo ficta, his miscere vicissim
Vera, ut queam pulchra esse serio, & iocis.
Nec, quod proposui, narro ordine, verba, figuræ
Sunt libera nobis magis, quàm cæteris.
Non mihi materia, aut pannus, deest vnica forma,
Vestisq;e singularis, induor tamen.
Ars sed enim maior variæ aptam neclere vestem:
Videor iners, sed artificiosissima.
Non mea sum, fingor, celestis spiritus intus
Agit, nec omni quod velim sum tempore.

Πολυ-

III. Poetica ad Dionysium
Lambinum

Johannes Sambucus: Emblemata
Antverpiæ 1564. ↓

A Poezis szavából a manierista költészetfelfogás minden fő jellegzetességét megismerhetjük. A képzelet és valóság keveredése, a relativizmus, a képek, kifejezések szabadsága, az ihletettség, az öntudatlan alkotás elmélete mind-mind a manierizmus költészetfelfogásának kulcselemei és alapvetően szemben állnak a klasszikus költők nézeteivel. Bach Endre Zsámboky idézett emblémájában a Pleiade szellemét látta tükröződni.⁷² A Pleiade-ot a mai irodalomtörténeti, stílustörténeti kutatás kevésbé tartja a manierizmus szellemétől áthatottnak, elismerve azonban, hogy a Pleiade-ra is hatott a manierizmus.⁷³ A Pleiade éppen a klasszikusok - mint példaadók - műfaji és formajegyeit akarta a francia nyelvű költészetben meghonosítani és a korábbi anyanyelvi alkotások hagyományainak a koloncától megszabadulni. Költészetükre, célkitűzéseiknek megfelelően a mitológikus utalások, a reneszánsz csinos képes beszéde inkább jellemző, mint a maguk hirdette ihletettség, és ez alatt is inkább a ficinói tant kell érteni, és nem a manierista "önállóan alkotó" ihletet. A Pleiade - kör manierista vonásokat hordozó, de alapjában reneszánsz szellemű alkotók közössége volt. A Poezis költészetfelfogásának a formai rend és előírt versmértékek reneszánsz és klasszikus esztétikai követelményeit tagadó, szélsőségek felé hajló, a "szabad verselést" hirdető szavai a Pleiade költőire éppen nem jellemzőek.

Az emblémák intellektuális tartalma és a játékos asszociációi közötti ellentét

adja azt a paradox hatást, ami alapvetően nem reneszánsz vonásuk. Ez a paradoxia az, amire épülnek az emblémák és tükrözik a cinquecento derekának eszmevilágát, aminek művészi kifejeződése a manierizmus. Az, hogy Zsámboky (de általában a manierista alkotók) műveiben egyes elemeket nem lehet sem a reneszánsz, sem a barokk stílusjegyeként értelmezni, de még a reneszánsz túlhajtásaként sem, is-is féle meghatározásokat eredményezett. Geréb Lászlót idézem: "*Zsámboky még a reneszánsz embere, de hangjában már megérzik az új, a barokk idő.*"⁷⁴ (Ez a kettősség egyes esetekben valóban helytálló lehet, de nem Zsámboky esetében.) Bizonytalanság érezhető ki Varga László soraiból is: "*... a század Poézisének már új célkitűzéseik vannak, és maga Zsámboky is ennek az új szellemnek és új irányzatnak követője a latin költészet vonalán, amely ebben a században ugyancsak új műfajt termelt ki, az emblémát.*"⁷⁵ Itt idézi Varga László, Geréb László általam is idézett sorát, ami az "újban" egyértelműen a barokkot jelöli meg. Arról azonban, hogy az embléma-műfaj barokk lenne, vagy a Poézis közreadta költészetfelfogás az lenne, szó sincs. Nem reneszánsz mivoltuk a szerző számára is egyértelmű.

Egy műalkotás stílustörténeti - jelen esetben barokk, korabarokk, reneszánsz vagy manierista - behatárolása a mű szellemi környezetének, fő ható irányának meghatározását is jelenti. "*Ha barokknak neveznek olyan művészi produktumokat, amelyek a manierizmus és a barokk határán állnak - az egyértelműen manieristákról nem is szólva - eleve bizonyos érzelmi vagy retorikus, illuzionisztikus vagy dinamikus alkotóelemeiket állítjuk a figyelem középpontjába, és háttérbe szorítjuk intellektuális hatóelemeiket, tehát arra készítjük hallgatóinkat, hogy elhanyagolják a művek esztétikai összhatásának fontos összetevőit, komplex, problematikus és paradox vonásait.*"⁷⁶

Az embléma intellektuális célkitűzésű műfaj, és a költő szándéka szerint a rébusz, az erkölcsi tanítás vagy mindkettő adja intellektuális tartalmát. Az optikai hatást mint konkrét képet és mint szóképet egyaránt felhasználja burkolt utalásai, rejtett elméssége érdekében. Közvetlen érzelmi reagálásra nem törekszik, a paradox kifejezőmódot kedveli, formai parallelizmusokat használ, viszonylag önálló részeket rendel egymás mellé és e mellérendelésben a részek valamennyire mindig megőrzik önállóságukat az esztétikai összhatáson belül. Az embléma műfaj jellegzetességei - a manierista költészet jellegzetességei - Zsámboky emblémáiban egyértelműen tettenérhetők.

A párhuzamos szerkesztés, a váratlan fordulattal, asszociatíván összekapcsolt példa és tanulság *Nusquam tuta fides* című emblémában: Az elefánt, ha nyugovóra tér, fatörzshöz támaszkodik. Az elefántvadászok előre el szokták fűrészelni a fa törzsét annyira, hogy ha az elefánt nekitámaszkodik kidőljön, s az állat felboruljon. Így ugyanis könnyebb az elefántot zsákmányul ejteni. Továbbszótt gondolat: sehol sem lehetünk biztonságban.

I. S A M B V C I
 Nusquam tuta fides.
 Ad Petrum Sambukij parentem suum.

D V M rigidos artus elephas, dum membra quiete
 Subleuat, assuetus nititur arboribus:
 Quas ubi venator didicit, succidit ab imo,
 Paulatim ut recubans belua mole ruat.
 Tam leuiter capitur diu qui in praelia Martis
 Arma, viros, terram, tergore velat opes.
 Nusquam tuta fides, nimium ne crede quieti,
 Sæpius & vitis decipere locus.
 Hippomenes pennis Schæncida vicit amatam,
 Sic Peliam natis Colchis acerba necat.
 Sic nos decipiunt dedimus quibus omnia nostras:
 Saltem conantur deficiente fide.

Alchit.

IV. Nusquam tuta fides
 Johannes Sambucus:
 Emblemata Antverpiae 1564. ↓

Hasonló az Iniuria gravis est omnibus című embléma szerkezete. Még a tengeri szivacs is reszket és remeg olyankor, amikor a halász letépi a kőről, mintha érezné azt a fájdalmat, amelyet el kell szenvednie: mennyivel inkább meg kellene éreznie a mi lelkünknek is azt, amikor embertársainkkal szemben igazságtalanok vagyunk.

Klasszikus utalásból bomlik ki a Dolus inevitabilis és a Nullum malum solum címűek tanulsága. Hermes tilinkójával még a százszemű Argost is el tudta altani. Tanulság: sohasem tudunk eléggé elővigyázatosak lenni, megtévesztésnek, cselvetésnek mindig ki vagyunk téve. Hercules egyre-másra vagdosta a sok fejű sárkány fejeit, minden levágott fej helyébe azonban kettő nőtt: emberi sorsunk sokban hasonlít a sokfejű sárkánnyal küzdő Herkuleséhez.⁷⁷

Megfelelő művészi értékű fordítások híján - mellyel az utókor régóta adósa Zsámbokynak, - a további idézetektől el kell tekintenem. Álljon itt azonban a Poemata kötet, Ami örökké való című versének részlete, Geréb László fordításában, és példázza ez, a manierista metaforát.

*Fennmarad ám a tudás, nagy férfiak ujjá vonása
 biztos az ösvényük, semmibe az sose vész
 Ám hűség és a szent szeretet mégis maradandóbb*

*poklok erős kapuját meghaladó hatalom.*⁷⁸

A hasonlat és a metafora itt nem értelmezi, magyarázza tárgyát - mint a klasszikusoknál - hanem egy többé-kevésbé idegen jelet rendel hozzá, és asszociatívan kitágítja a jelzett dolog értelmét, többértelműséget kölcsönözve annak. A barokk éppen " ... *a manierizmus intellektuális és absztrakt jellegéből folyó formai sajátosságainak, a paradoxianak bonyolultságainak, túlfinomultságainak határozott elutasítása*"⁷⁹ "A barokk érzelmi indíttatású, széles közönség rokonszenvére igényt tartó irányzat, a manierizmus ellenben mélyen intellektuális társadalmilag exkluzív szellemi áramlat."⁸⁰

Fenti meghatározások alapján éles határ vonható a manierista és a barokk irodalmi alkotások között. Zsámboky emblémáit és a Poezis előadta költészetfelfogást - függetlenül attól, hogy ez Zsámboky ars poetikája vagy sem - a manierizmus stíluskörébe kell utalni.

A manierista eszmerendszer hatása Zsámboky más műveiben is kimutatható. A relativizmus jelentkezik *Ars poetica* Horatii című értekezésében. "Bizony, ahogy a dolgokban nincs semmi örök, semmi ami elkerülhetné a pusztulást, éppúgy a szóhasználatban sincs semmi állandó és a beszéd is úgy változik, ahogy az emberek erkölcsi és ezek összességének gyakorlata szerint alakul ki a jogos és a megítélhető."⁸¹ Ugyancsak manierista felfogás, és más műveiben is több helyen feltűnik a természet átalakítása, ember alkotta normák szerinti tökéletesítése, a természet és a világ sokféleségének tudata. "Annyira sokarcúan, annyira különböző módon bontja ki a természet magát, hogy különös adományában mellyel elválaszt minket a többi élőlénytől, ugyanannyi változat jelenik meg, mint ahány fej, ahány tudat van."⁸²

A költői ihletettség neoplatonikus tanának a gyakorlattal, a megszerzett tudással való ötvözése, szintén a manierizmusban kialakult felfogás. Zsámboky *De imitatione Ciceroniana* című művében a következők szerint jelentkezik " ... *a legkevésbé sem szabad elhanyagolni ama bizonyos lángocska töredéket (az eszmét), ami lelkünkben megmaradt, hanem szorgalommal és igyekezettel fel kell azt szítanunk.*"

A teremtő ihlet gondolata jelenik meg az alábbi sorokban: " ... *a földműves, aki saját éktelenségétől megrémülve a legszebb gyereket képzelte el és formázta lelkében, magánál sokkal szebbet nemzett, és egyszer csak kiadjuk, amit lelkünkben elképzeltünk és elménkben formába öntöttünk.*"⁸³

A manierizmus intellektuális töltésű alkotásai feltételezik úgy az alkotó, mint a közönség részéről a magasfokú elméleti felkészültséget a Szentírás és az antik klasszikusok tanulmányozásában egyaránt. Zsámbokynak a szorgalmas munkát, a tanulás fontosságát hangsúlyozó kijelentéseit és példáját kézenfekvően magyarázza a manierista szemléletmód, ami a humanizmus ezen hagyományait támogatta és átvette, - részint belőlük nőtt ki - de erre mint alapra a maga esztétikai és világnézeti épületét emelte.

Az *Emblemata* előszavának műfaji értekezésében is manierista elemekre bukkanunk. A képszerű ábrázolás hangsúlyozása, a legfőbb követelményként megfogalmazott rejtett tartalom, éleselméjűség, kellem és sokoldalúság, mint esztétikai kategóriák jelentek meg. Ez a négy kritérium egymás után és mint egy verses művel szemben támasztott elvárás, csakis a manierizmus gondolatvilágából fakadhatott. Hasonlóképpen, az emblémák szerkezete is manierista elgondolásokon alapszik, egy konkrét példa bonyolítása,

továbbfejlesztése után jut el a konkrét tanuláshoz, és azt ötletes, szellemes asszociációval, filozofikus szentenciára fordítja, vagy közvetlenül a példa kifejtése fordul át azzá, esetenként a képes ábrázolás kölcsönzi a versnek a szentenciózus tartalmat. Zsámboky emblémáinak témája az emberi gyarlóságok és erények, az ember és társadalom viszonya, és nem egy filozófiai tárgyú is található közöttük. Zsámboky emblémái részletezőbbek, elmélyültebbek, filozofikusabbak mint Alciatiéi.⁸⁴

Hadrianus Iunius, Nikolaus Reusner, Ioachimus Camerarius műveiben közvetlenül kimutatható Zsámboky emblémáinak hatása (Shakespeare számos darabjába átvett embléma magyarázatokat).

Zsámboky emblémás könyve 1564-es első kiadásában 167 emblémát közölt és függelékében 46 éremmetszetet. Az 1566-os kiadás 224 emblémát és 90 érem képét tartalmazza és függelékében találjuk a Poemata kötet néhány válogatott epigrammáját is. További négy kiadásban látott napvilágot. A könyvecske szépsége Plantin nyomdáját, a metszetek a neki dolgozó flamand és francia mesterek művészetét dicséri.

Zsámboky költészetének fejlődését mutatja, hogy a Δεμεγοριαi függelékében közzétett és jórészt a Poemata kötetben szereplő versei is a klasszicizáló imitáció hatása alatt születtek, emblémái azonban az ihletettséget manierista módon értelmező új, a humanizmus hagyományait neoplatonikus és arisztotelianus esztétikával ötvöző költészetszemlélet termékei. ↑

ZSÁMBOKY PEDAGÓGIAI NÉZETEIRŐL

A humanizmus szellemi építményének egyik pillére a pedagógiai szemléletmód. A mintákat, amint más területeken itt is az antik kultúra szolgáltatta. Elsősorban a római nevelés, különösen Quintilianus művei váltak a humanista nevelélmélet alapjaivá, de Cicero, Seneca és Plutarchos pedagógiai tárgyú írásai is fontos gondolatokkal gazdagították azt. Quintilianus szerint, aki a grammatikai és retorikai iskolák tanfolyamait elvégezte, az a szónoki képzettséggel együtt megszerezte az általános műveltség alapjait is. A tanulmányok közül a grammatika és a retorika anyagát részletezte, és e tárgyban tett megállapításai a humanista nevelélméletre döntő befolyást gyakoroltak. A grammatikai oktatást két részre bontva tárgyalta, egyik a helyes beszéd és írás tudománya, a másik a hozzá kapcsolódó irodalmi tanulmány, a költők olvasása és értelmezése. Stilisztikai tanulmányában kiemelte a barbarizmus és a nyelvhelyességi hibák elkerülésének fontosságát. Az olvasmányok között Homérosz és Vergilius voltak fő kiemeltjei. Retorikai képzése cicerói alapokra épült.

A cicerói szónoklatelmélet öt részre tagolódik, az invenció, diszpozíció, elokúció, memória és az agere tanára. A szónoki képzésen túl, a műveltség fő jellemvonása az irodalmilag iskolázott beszéd és írás, ami a gondolatait, érzelmeit, vágyait okosan, meggyőzően kifejezni tudó emberben testesül meg. Quintilianus meggyőződése szerint az általános műveltség meghatározó kelléke a tudás mellett az erkölcs, a tiszta jellem.

Institutio Oratoria című munkáját a humanisták a legnagyobb becsben tartott

könyveik közé sorolták. Cicero nem írt rendszeres pedagógiai elméletet, az alkalomszerűen kifejtett oktatásról szóló nézetei hatást gyakoroltak a humanista nevelélméletre. A nevelés célja az erény, ami az észből származik, az erény tehát nem más, mint az ész teljessége. Az erényesség fejlesztésére, csak az ész fejlesztésével párhuzamosan kerülhet sor. A nevelő dolga a velünk született hajlamok fejlesztése, korlátozása, szabályozása és irányítása. Cicero fejtegetéseiben kitért a környezetnek, a gyermek anyanyelvi tanulmányaira tett hatására, a család fontosságának kiemelése mellett, az olvasmányok jelentőségét húzta alá. De Oratore című munkájában a retorikai képzés római alapjait fektette le.

A humanizmus pedagógiai teoretikusai között kiemelkedő jelentőségű és hatású Erasmus. Elméleti álláspontja, hogy az erényesség kútforrása a lelkiismeretes és szentséges nevelés. Ez úton meg kell nemesíteni és méltóságának magaslatára emelni az embert. A nevelés feladata az egyént embertársaival, az emberi közösséggel összekötni tudó képességek elsajátíttatása. A művelt, társas, változatos és gazdag élet ismerete az, ami törekvései középpontjában állt. Helytelenítette olyanok nevelőkénti alkalmazását akik nem ismerik az életet /pl. szerzetesek/. Kollokviumai: társadalmi helyzetekkel és körülményekkel ismertették meg a tanuló szemléletes életképekben. Erasmus törekvése volt az iskola nyilvánossá tétele és, hogy ott a munka szeretetteljes, jókedvű, örömteli szellemben folyék. Kiemelte a szemléltetés szerepét az oktatásban. Az alaki képzés eszménye minden tartalmi kérdés nagyraértékelése dacára, az első helyre került pedagógiájában. A szóban és írásban való kifejezés szépségének klasszikus hagyományú primátusa uralja oktatélméletét, bár a kortárs filológusképző iskolákhoz mérten szabad, sokoldalú és humánus a képzése. Erasmus számos tankönyvet írt a skolasztikus könyvek kiszorítása, a tanulás könnyebbé, élvezetesebbé tétele céljából. Elméleti pedagógiai művei és etikai kérdéseket boncolgató írásai is számosak. A művelt ember a klasszikus latinság birtokában van, és nyelvében, stílusában egyénisége bélyegét hordozó módon tudja kifejezni magát, törekedjen egyéni érvényesülésre, szomjazza a dicsőséget, legyen sokoldalú, az életet ismerő, a formai szépséget és az életet egyaránt örömel tudja élvezni. Eszményei közé tartozott a latin nyelvben megtestesülő egyetemesség: a latin hazája az egész világ. Hitt a szellemi kincsek embert átforgató erejében.

A reformáció pedagógiai eszménye a vallásos jámborság (pietas) elérése a humanisztikus műveltség által. A vallási érdek és a humanista szellem kapcsolata a század folyamán a teológiai megmerevedéssel, a tan tisztántartásának előterébe kerülésével a humanizmus rovására módosult. Luther szerint a klasszikus nyelvek, a három szent nyelv tanulmányozása arra való, hogy a művelt ember a Szentírást, a kinyilatkoztatás nyelvén olvashassa, nem mint a humanistáknál az ismeretek legtisztább forrásához az antik műveltséghez való közeljutást és nem a klasszikusok alaki szépségének, az irodalom tanulmányozásának és élvezetének forrása. Bibliafordítása a nép számára is hozzáférhetővé tette a Szentírást, a krisztusi tanok alapos ismeretét, a közrend biztosítása, a világi élet erkölcsös és értelmes berendezése érdekében. Minden helységbe iskolát kívánt létesíteni, hogy a nép olvasson vallása megerősítésére, a férfiak a közügyek gyakorlására, a nők házuk népének rendben tartására

kamatoztassák tudásukat. Nincs nemesebb feladat a nevelésnél- írta Luther⁸⁵ A családi erkölcsös légkör minden jó forrása, a lelki javak megbecsülésének a munka szeretetének és a polgári kötelességek tudatának egyként a család nevelő hatására kell kialakulniuk az ifjában.

Luther tanítványa Melanchton a XVI. század egyik legnagyobb oktatásreformere - a protestáns öntudatot kapcsolta össze a humanizmus műveltség-ideáljával, nem kevésbé azért, hogy a humanistákat megnyerje a lutheránus vallás számára. Az alapos klasszikus műveltség a feltétele a kereszténység igaz lényege megértésének. Nem a nemzeti érzésre, hanem a humanizmusra alapozta a hitújítás megkívánta erőket. Latin iskolájában (particula) az alaktan elemeit, grammatikát, a retorika és dialektika alapjait oktatta Terentius, Cicero, Vergilius művei, Erasmus és saját tankönyvei alapján. Stílusgyakorlatok, a számtan elemei, vallástan és a muzsika tanítása egészítette ki az oktatást. Módszere a tankönyv szóról-szóra történő megtanítására és begyakorlására szorítkozik. Particulájából a diák 3 éves klasszikus nyelvi és irodalmi előkészítő képzés után juthatott egyetemre. Wittenberg egyetemén Melanchton maga képezte latin iskolái tanárait, a latin és görög nyelvben. Előadásai tömeges hallgatóságot vonzottak. Wittenbergben a filozófiai tanulmányok keretei középkoriak, a bölcselkedés szelleme vallásos keretek közé szorított, de a tárgyalás, a humanisták világos, tiszta gondolkodásától áthatott volt.

Sturm pedagógiai nézeteinek középpontjában egy olyan iskolamodell állt, amiben a vallásosság és tudomány egymást kiegészítik. A tanulás célja az ismeretszerzés, aminek értékét az erkölcsi épülés adja meg. A jámborság és vallásosság eszközök a lélek humán tudományokkal való megtöltésére, ékesszólással, bölcsességgel való kiművelésére. Kilenc osztályos strassburgi gimnáziumában az oktatás a két klasszikus nyelv - főleg a latin - lehető legteljesebb megtaníttatására irányult. A stílusképzést Cicero műveinek 8 éven keresztül olvasás, elemzés, emlékezetbe vésés, előadás és imitáció útján történő tanulmányozása szolgálta.⁸⁶ Az ékes latinság elérésére, minél több gyakorlás - szóban és írásban - és önálló alkotó munka ajánlott. Sturm oktatási rendszerét - a cicerói stílus, a latin nyelv és grammatika föltétlen uralma, az alaki szépségekben való állandó alámerülés - a filológiai tudósképzés irányába mozdította el.

Zsámboky azt írta Wolfgang és Georg Kremernek A levélírás módszerének ajánlásában, - ami "*azzal a céllal készült, hogy bevezesse a gyerekeket az írás szokásába és a stílus mesterkéletlen dicsőítésébe.*"⁸⁷ - hogy a humanista közszolgálat, a közjó elősegítése, az a cél, ami felé törniük kell a stílusban és a retorikában való előrehaladás útján. Ez a gondolat a klasszikusoktól eredeztethetően végigvonul a humanizmus történetén. Cicero - kortársai közül szinte egyedül - kiemelte, hogy "*Az államnak - úgymond tehetünk-e nagyobb és jobb szolgálatot, mintha az ifjúságot oktatjuk és tanítjuk?*"⁸⁸ Nála az erkölcsösség a közösségi erkölcsöt épp annyira jelentette, mint az egyéni erkölcsöt, és e gondolatkörben a közért végzett munka igen magas presztízsű volt. Quintilianus gondolatvilágában az erkölcs szintén kiemelkedő helyet foglalt el, a megszerzett tudás értékes, jó felhasználása az erkölcsösség egyik alapfeltétele. Pedagógiája egyik fő célkitűzése az erkölcsös nevelés. "*Mindenképpen becsületes ember legyen a szónok ... ha a szónoki képesség a*

*gonoszsággal szövetkeznék, semmi se volna a köz- és magánügyekre nézve kárhuzatosabb az ékesszólásnál."*⁸⁹ Erasmus pedagógiai elméletében kiemelt szerepet kapott a közösség felé nyitott, a közösség érdekeit magáévá tevő, azokért tenni, küzdeni képes ember.

Zsámboky az alábbiakban jelölte meg a tanulás célját: " *... semmi se legyen előbbrevaló számotokra, mint hogy sokak jóléte támaszkodjon egykor a ti segítségetekre, az ékesszólásnak legyen bennetek helye és szilárd lakása, a közügyek pártfogása háruljon reátok és így fényes, nem ingatag emlékezetet biztosíthassatok magatokról."*⁹⁰

A tiszta szép beszédet már Quintilianus mint a műveltség alapját értékeli és nincs ez másként Zsámbokynál sem. Ennek az értelmezésnek a túlhajtásából nőttek ki a filológus beállítottságú iskolák, elsősorban Sturmé, de Melanchtoné is e szellemben működött, - főleg kezdeti időszakában - amíg még nem kellett az ellenreformáció összehangolt támadásával szembeni védekezésésképpen a teológiai irányvonalat erősítenie az oktatásban.

A humanizmus pedagógiai elképzeléseinek egésze, arra a Quintilianus-i gondolatra épült, hogy a műveltség alapja a tiszta, szép beszéd. A humanista éppen nyelvi jártasságban, latinitásában vált ki környezetéből - elkülönülve az egyházi latinitástól - és szerezte meg privilegizált helyzetét az által, hogy tudását világi, közhasznú célok szolgálatába állította. A nyelvi tudás, a tudomány elsajátítását, majd ennek kamatoztatását tette lehetővé a közigazgatás, a gazdasági élet különböző szféráiban és a művészetek terén. Az új tudást és tudatosságot paradox módon az antik szerzők művei képviselték, illetve alapozták meg. A humanisták helyzetét, a humanizmus létét, a társadalmi és gazdasági fejlődés új tudományos igényei és ezzel összefüggésben az információ-áramlás felgyorsulása biztosította.

A latin nyelv egyetemessége révén különlegesen nagy jelentőségre tett szert, mivel sokak számára lehetővé tette a tudományokhoz és a kultúra értékeihez való hozzáférést, azok demokratizálódását, ezáltal egységesítő, nivelláló szerepet játszott a társadalomban. Az egyetemes és demokratikus kultúra erasmusi eszméje, Zsámbokynak a latin nyelv elsőbbségéhez való ragaszkodásában fontos szerepet játszott. A humanizmus alapja, ahogy ezt maguk a humanisták is látták, a klasszikus nyelvismeret.

Zsámbokynak Carlo Sigonihoz intézett emblémája jól példázza a nyelvi képzés alapvető fontosságát. A képen a dialektikát, a retorikát és a történetírást jelképező nő alakokat a grammatika tartja vállain.

Grammat. Dial. Rhetor. Historiæ differentia.
Ad Carolum Sigonium.

SVNT tres prestantes diuersa veste Puellæ,
Nutuntur hæ puellula vt crepidine.
Simplex historia est, lux, custos temporis, atque
Veri parens, quæ gloriam tribuit bonis.
Gratia non ducit, propriis affectibus obstat:
Nil iudicans, alios reliquit iudices.
Ordine simpliciter geritur quod narrat ab omo,
Hanc ponè Rhetorica est sequens loquacior.

QUA

V. Grammatica,
Dialectica, Rhetorica
Johannes Sambucus:
Emblemata Antverpiae
1564. ↓

"Zsámboky egy sor más humanistával összhangban a latin nyelvvel azonosított grammatikát magával a humanizmussal azonosítja, ennek feltételét látja benne."⁹¹ Quintilianus műveinek a humanizmus elképzeléseire tett hatása alapján írja Apel: "a retorika = humanitas = sapientia = civilitas sorból nőtt ki, az itáliai humanizmus valamennyi elmélete Petrarca és Saluti óta."⁹² Zsámboky pedagógiai elképzeléseiben is elsőrendű helyet foglalt el a nyelvi, grammatikai, filológusi képzés. A stiláris kérdésekkel kapcsolatos nézeteiről az imitáció vitában elfoglalt álláspontja kapcsán már esett szó.

"... át kell térnetek a nagyobbakra, akik a csatában a közélet küzdőterén és a szónoklásban nagy méltóságot szereztek maguknak."⁹³ - ajánlotta Zsámboky a Kremer fiúknak retorikai tanulmányaik elmélyítése végett. Szembeötlő, hogy Zsámboky értékrendjében azok az írók képviselik az igazán jelentős példát, akiknek tudománya a gyakorlat próbáját kiállta, stílusukat, érveiket és érveik logikáját a valós vita formálta. A gyakorlati szempont kiemelése és a szerzőknek ez alapján történő értékelése Zsámboky józan gondolkodására vall, és szellemében újat hordoz, úgy a sturmi képzéshez képest, - ami a latin szólásmódok, és mondatszerkezeteket valamint a stílus szerint rangsorolta, ajánlott szerzőit - ahogy Wittemberg szelleméhez képest is, ahol a retorikai oktatásban szintén a stiláris szempontok kerültek előtérbe a szónoki gyakorlatból leszűrhető tanulságokkal szemben.

Zsámboky a retorikai képzést a Cicero lefektette alapelvek szerint tartotta a legmegfelelőbbnek. Erre az alábbi sorai utalnak: " ... *senki sem tárgyalta nála tökéletesebben, annyiféle példával, hogyan kell a szónoki gyakorlatot művészi szintre emelni ...*"⁹⁴ A gyakorlás révén való készségfejlesztés újra meg újra visszatérő gondolat Zsámboky munkáiban és e szavainak élete és munkássága ad nyomatékot. Nagyszombatról elkerülve szorgalma és tehetsége révén európai hírű tudóssá vált, hasonló sikert - a humanista érvényesülés lehetőségét - körvonalazott a Kremer fiúk előtt fáradozásaik gyümölcseként. Sorai között nyoma sincs a melanchtoni vallásos érzéssel átítatott humanista felfogásnak. A tanulmányok célja nem a szentírásolvasás, ellentétben a lutheri eszményekkel. Zsámboky gondolatai erasmisták. A tanulmányok célja nála az internacionális humanista kör tiszteletének kivívása, a közszolgálat, az egyéni érvényesülés, a dicsőségkeresés ezek egyértelműen erasmista felfogásáról vallanak, ugyanakkor az olasz humanizmussal is rokonítják, miként Erasmust is. ↑

ZSÁMBOKY TÖRTÉNETÍRÓI MUNKÁSSÁGÁRÓL

A humanista történelemszemlélet középpontjában az ember állt és a történetírás legkorábban jelentkező műfaja az életrajzírás volt. A történelem mozgató rugója az alkotó ember, akit a "virtus" és a "fortuna" vezet a hírnév felé. Ennek megörökítése az életrajzíró feladata. A reneszánsz idején vált elfogadottá a spekulatív gondolat, mint az új ismeretek forrása és ez döntő hatást gyakorolt a történetírásra. A történetíró ettől kezdve tényteremtővé vált, a történetírás már nemcsak a tényleírások műfaja volt. Az események ismeretének hézagait következtetések, jellemrajzok, földrajzi leírások, etimológiai fejtegetések, a tárgytól messze kalandozó eszme-futtatások töltötték ki, hogy az író tárgyismeretét megbízhatóságát igazolják.

A retorikus történetírás fontos jellemzője volt a stílus, ami a történetíró felkészültségét, az értelmiséghez, a humanisták körébe tartozásának demonstrálását szolgálta. A magyarázat, az okfejtés, a következtetés szerepe egyre nagyobbá vált, ahogy az írók saját gondolkodó - tehát alkotó - mivoltukat mindinkább kiemelték a ténydokumentálás jegyzői szintű feladatkörével szemben. A forrásokban rögzítettekkel vagy a tapasztalt tényekkel egyenrangúak voltak az írói gondolat "tényei", és ezt nemcsak a szükség szülte, hanem az a meggyőződés is, hogy az invenció és az eloquentia emeli az írókat a költészet magaslataira. A retorikus történetírói stílus példaképe Livius, jellegzetes képviselője Ransano és Bonfini volt.

Bonfini jellemrajzai visszakövetkeztetések, a tettek mögött erkölcsi motívumokat keres, összhangban a "virtus" humanista értelmezésével. Ahhoz, hogy hőseit jellemezze költött beszédekben szólaltatja meg őket. Az ellenség általi jellemzés lehetőséget nyújtott hősei negatív tulajdonságainak leírására anélkül, hogy az író nyíltan véleményt nyilvánított volna. Történetírói felfogásában és könyvének beosztásában is Liviust követte. Bonfini nagyszabású földrajzi bevezetőjében részletekbe menően tárgyalja a gazdaságföldrajztól, a helyi nevezetes épületeken, és híres embereken át, a tájegységek népviseletéig, ételeiig, népszokásaiig mindazt, ami hitelt

kölcsönözhető szavainak, következtetés levonására vezethette és az arra utazók számára hasznos tudnivalóval szolgálhatott. Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei című műve mellett a másik humanista szellemű történeti összefoglaló mű Pietro Ransano Epithoma rerum Hungararum című könyve volt, a szerző művét "kizárólag Thuróczy adataira építi, sőt lényegében nem is tesz mást, mint átalakítja az ő mondatait"⁹⁵ az elokvencia szabályai szerint.

A "kozmozografikus" bevezetők és betoldások, amik minden új földrajzi név felbukkanása esetén megjelennek e művekben, a történetírói módszer fontos részét képezték. Az események jobb megértését voltak hivatva szolgálni és az okfejtések jelentős mértékben támaszkodtak adataikra. A XVI. század elején Itáliában a polgárosodás erősödésével kezdett körvonalazódni egy új szellemű, a tényeket pontosabban ismerni és érteni kívánó történelemszemlélet. Machiavelli és Guicciardini nyomán a történelem mozgatórugóit és a történetírás módszereit illetően új szempontok erősödtek meg, mint pl. a pártérdek, az osztályharc, a néplélek, illetve a pszichológia, statisztika, gazdasági földrajz.⁹⁶ A korábbi "virtusra" - mint mindama pozitív tulajdonságok összessége, amik a társadalmat és az egyént a haladás illetve érvényesülés felé viszik - alapozott történelemszemlélet az erkölcsi értékrend megkérdőjelezésével hitelét veszítette és a belső okokat vizsgálni kívánó tudós historiográfiának adta át helyét. A század második felében Francesco Patrizzi és követői az ítélkező, magyarázó történetírót, - aki ezáltal kora politikusaik segítségére van, - tartották feladatul magaslátán állónak. Ennek az irányzatnak az antik historikusok közül Tacitus volt a mintaképe, a kortársak közül pedig Machiavelli.⁹⁷

Zsámboky a Robortello-féle - elfogulatlanul tényleíró történetírói felfogást tette magáévá, ennek számos példáját láthatjuk Bonfini kiadása előszavában. Az Előszó Bonfini dicséri, de egyben kritikája is az általa képviselt retorikus történetírásnak és némiképp a példaként felhozott antik szerzőknek is.

"Ezért, mivel a históriát tisztán, igazán, szenvedély és kétértelműség nélkül kell írni ... " "... ne tartalmazzon több kitérést, mint amennyi okvetlenül fontos ... ; ... ment legyen a szónoklatoktól, az író ítéleteitől, kárhóztató megjegyzéseitől. "
*" Az utókor hasznára és a pontos megértés kedvéért ki kell tenni a nemzetség, a családneveket ... "*⁹⁸

A felsorolt idézetekben kifogásoltak Bonfini stílusára jellemzőek, egyúttal elhatárolják Zsámbokyt a lutheranizmus történelemszemléletétől. A Melanchton kimunkálta gondolatrendszer alapja az, hogy a történelem arra tanít, miképpen nyilvánul meg Isten bölcsessége a társadalomban. A valós összefüggések kimutatása helyett az isteni gondviselésben találta meg az események okait. A felsőbb hatalmaknak kiszolgáltatót egyén és környezete kapcsolatának vizsgálatából a szervesen összefüggő társadalom - mint az emberek nem önkéntes társulása - gondolatára jutott, az üdvözülést mint célt csak közösségekben tartotta elérhetőnek, és e gondolatok eredményeként a közösségeket rossz útra térítő vezetőket éles kritika tárgyává tette.

Az Antikrisztus (feje a pápa, teste a török) motívum pápaellenes és a török háború történéseit fokozottan figyelemmel kísérő szemlélet kiinduló pontja volt.⁹⁹

A reformáció a központosított hatalom megvalósulásától remélte a kor problémáinak megoldását. Predesztináció-tanának történelemszemléleti

vetülete: a török isteni küldetésének megfelelően pusztítja el a Negyedik Birodalmat és ezzel a világ vége felé hajtja a történelem szekerét. *"Az ellene való fegyveres harc tehát felesleges és bűnös. Imádsággal kell a világvége felé fordulni."*¹⁰⁰

A reformáció visszalépést jelentett a történelem XV-XVI. századi humanista szaktudományos vizsgálatához képest, és vallási céljai, érdekei szolgálatába állította a történetírást, megtöltve azt biblikus szemlélettel és magyarázatokkal. Zsámboky az alábbiak szerint vélekedik a történetírás céljáról és feladatáról: *"... a történetírás feladata és célja a haszonhajtás, vagyis, hogy használjon, tanítson, buzdítson, neveljen, fegyelmezzon mindent állítson a középpontba és támogasson, ami a magán és közérdekre üdvös, kedvező ..."*

*"A történelem az emberiség egész élete és valamiféle memóriája: s miként a jövő a múltak példáira támaszkodik, akként a jelen - ha komolyan belefog valamibe - mindkét időt egyesíti."*¹⁰¹

A magyar XVI. századi történetírást jellemző, hogy nem vált el az irodalomtól, agitatív, lelkesítő jellegű és hatáskeltő eszközökkel bőven élő. Mátyásközpontúsága fakadhatott a lutheranizmus talajáról, (ahol a központosított hatalom óhaja, a német szétagoltság fölszámolását, az állandó belső háborúk megszűnését, a rend megszületését jelentette) és abból a gyakorlatias gondolatból, hogy egy erős hatalom ellent tud állni egy másik, nevezetesen a török térhódításának, amint ezt Mátyás példája igazolta.

Zsámboky udvari történetíróként állt Miksa császár szolgálatában, azonban saját történeti műveinek száma csekély. Ferdinánd halálára írt beszéd (Oratio ... in obitum Ferdinandi 1565). Rudolf koronázására írt beszéd (De corona Rudolphi 1572) és egy, a magyar királyokról szerzett verses genealógia Miksa császárig bezárólag (Reges Ungariae 1567).

Tinódi, Egervár viadaláról szóló énekét latin prózába tette át, Ferdinánd király számára 1553-ban. Ransano kiadása függelékében tette közzé Szigetvár 1556-os ostromának leírását (Obsidio Zigethiensis 1588), Ransano magyar történetéhez készített rövid kiegészítést és Bonfini történetének is tervezte kiegészítését. Az 1496-tól 1526-ig terjedő időszak magyarországi eseményeiről vázlatos áttekintést készített.¹⁰²

Történetírói tevékenységének igazi értékét filológiai természetű munkái adják. Ransano és Bonfini kiadásai elsősorban, de Weböczy Tripartitumának pontosított kiadása és jogszabálygyűjteménnyel történt ellátása, valamint Bonfini kiegészítéseként megjelentetett kortárs történetírók munkái is e körbe sorolhatók. Zsámboky példája és szervező munkája, Oláh Miklós és Verancsics Antal esztergomi püspököké nem kevésbé, valamint a kor történeti érdeklődése az események regisztrálására való hajlama a történetírók egész sorát nemzette. A fő célkitűzésük Bonfini folytatása, színvonalának fenntartása mellett. Zsámbokynak magának is, de Verancsics Antalnak is volt ilyen elképzelése, aki Weböczytől Zsámbokyig buzdította, unszolta kortársait, hogy örökössé tegyék a kor eseményeit, és maga is gyűjtötte az információkat, forrásokat, tervezett művéhez. A kor magyar történetírói: Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós a királyi Magyarországon, Báthory István erdélyi udvarában Gyulai, Kovacsóczy, Berzeviczy és az Itáliából 1574-ben meghívott Brutus János Mihály voltak.¹⁰³

Brutus *"Bécsben gyakran összejött Zsámbokyval, ... akivel szintén megbeszélte a munkájára vonatkozó kérdéseket."* Forgáchnak komoly szerepe

volt Brutus Magyarországra történt meghívásában,¹⁰⁴ kinek a fejedelem Bonfini történetének folytatását adta feladatul. Brutus, Báthory István halála után, Rudolf császár szolgálatába állt és - Zsámboky utódként - az udvari történetírói tisztet nyerte el. Műve a magyar történelmet 1490-1552-ig öleli fel (Rerum Hungaricorum libri XX), és célkitűzése szerint, a két padovai történetírói stílus erényeit kívánta egyesíteni. Bonfini művéhez hasonló összefoglaló történeti munka nem született, a történetírók tolla alól csak kismonográfiák, emlékiratok kerültek ki. Zsámboky művei is e műfajba tartoznak, és a tényszerű, ítélkezéstől lehetőleg ment történetírói irányzatnak szinte egyedüli magyar képviselője volt. Stílusának tisztaságát, történetírói ars poetikájának megtestesülését demonstrálandó, álljon itt néhány sor Szigetvár 1556-os ostromának leírásából.

"A következő tél - a béke még mindig bizonytalan volt - nem hozott hadieseményt mindaddig, míg vissza nem tért Perzsiából a császár, aki a gyakori jogtalankodások miatt maga is többször figyelmeztette már a királyt, a tavasz beálltával pedig Magyarországra küldte Ali basát, és rábízta Budát, de az oda sem mert menni addig, míg Szigetet el nem foglalta. A basa egy darabig Szerémségben időzött, nagy gögösen előre bejelentette a királynak az ostromot, mire azt a választ kapta, hogy jogellenesen teszi ezt, hiszen (a király) követei épp most vannak a császárnál; mindazonáltal, ha nem áll el szándékától, ő is kénytelen védekezésre kivonulni. A basa gyorsan szövetségeseket hívott az ostromhoz, és május huszadikán - a vár és a város kapitányául Kerecsényi helyébe Horvát Márkot tették - a pécsi Dervis bég, a babocsai Amhat bég és a koppányi Nazuf bég parancsnoksága alatt a veteránok tekintélyes seregével egy mérföldnyire Szigettel szemben ütöttek táborot, és egymás közt izgatott tanácskozásba kezdtek az ostromlás módjáról és a legjobb megoldásról."¹⁰⁵

Zsámboky nem kereste az események okát - a kor szokása szerint - a személyek jellemében, a jó és rosszandékú tettek összeütközéseként interpretálva a történelmet. A drámai megelevenítés és hatáskeltés eszközeitől épp úgy tartózkodik, mint a végzet, a sor, vagy az emberi konfliktusok ábrázolásától. Pontos regisztrálója az eseményeknek, előadása ennek megfelelően tényszerű.

"... zabolázza meg az elbeszélő, ítélkező kedvét ... " " ... ne éljünk feleslegesen drámai fogásokkal ... " "Meg kell őrizniük az események időrendjét ... " "A historikus azonban csak a tényt adja elő ... " " ... a dolgok lényegét és megmagyarázott, nem pedig föltehető hatóerejét kell ismernie az elbeszélőnek." " ... a historikus egyszerű, nyílt határozott, biztos, gyakorlatias, soha sem lép túl a tényeken ... "¹⁰⁶ ↑

ZSÁMBOKY LEVELEIRŐL ÉS MŰGYŰJTŐI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

"A humanizmusnak, mint elvileg szabad irodalmári hivatásnak előfeltétele, egy olyan, viszonylag széles körű vagyonos osztály léte, amely alkalmas rá, hogy az irodalom közönsége legyen."¹⁰⁷ A quattrocento idejére többé-kevésbé kialakult a polgári vagyon -, amely igényelte az új tudományos felfedezéseket saját fejlődése érdekében, és gazdasági erejénél fogva mint közönség vagy mecénás, az értelmiség viszonylagos szellemi függetlenségét biztosította. A

kapitalizmus kezdetének kialakulásakor a tőke még nem volt elég erős, hogy az értelmiség e korban rohamosan szélesedő rétegeit eltartsa és teljesen kiszakítsa a feudalizmus hagyományos erőinek befolyása alól. A humanista felemelkedésének a legfontosabb útja a hivatalnoki pálya, közhivatal vállalása maradt. A humanizmus teremtette meg és vívta ki, hogy a tehetség és alkotás belépőjegy legyen a magasabb társadalmi körökbe, joga a hivatalra és a befolyásra.

A humanizmussal kialakuló irodalmi piac lehetővé tette, hogy elég vevő legyen szellemi termékeikre, szélesebb, részben ismeretlen közönséghez szóljanak, és létrehozott egy még szűk, de az irodalomtól befolyásolt közvéleményt. A humanista "*beszéddek és pamfletek a publicisztika első jelentkezései*" és "*széles körben forgó levelek a kor újságjai*."¹⁰⁸

Zsámboky maga is kiterjedt levelezést folytatott. Levelei nemcsak személyes, baráti kapcsolatainak, hanem a kor történelmi eseményeinek is dokumentumai, munkásságának értékeléséhez, politikai, vallási meggyőződésének pontosabb ismeretéhez fontos adatokkal szolgálnak. Gerstinger, H.: Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554-1584. című kötetében csaknem minden fellelhető levelének eredeti szövegét közli. Zsámboky levelei a korabeli levelezés "irodalmi" vonulatába tartoznak, szerkesztésükben a klasszikus retorika - elsősorban a Cicero-imitáció alapján kimunkált - elveire épülnek, de a hagyományos humanista levél szigorú beosztása már leegyszerűsödött, nagyobb teret engedve az íróknak, hogy a tartalomhoz igazítsa a formát.

A Luther ajánlotta praktikus célú levélírás Zsámbokynál a XVI. századi humanizmus irodalmi igényességével párosulva, a levél műfajában kiemelkedő alkotásokra vezetett. Zsámboky történetírói erényeit, leveleinek a kor eseményeivel - különösen a magyarországi helyzettel - foglalkozó részei jól példázzák. E műfaj bensőséges, nem ismeretlen közönségnek szól, így több az utalás, a nem teljesen kifejtett gondolat és a személyes meggyőződés is nagyobb hangsúlyt kap, mégis a történetírói pontosság, felkészültség, tiszta, világos stílus jellemző e levélrészletekre. Zsámboky írásaiban a mellérendelő mondatszerkesztések, a többszörös alárendelések, a nyelvtani alakzatokkal való sokrétű könnyed, olykor kimódolt játék, a XVI. század közepe-vége humanistáinak közlésformájának, a manierizmusnak stílusjegyei a felsőfokú jelzőhasználattal, az antik idézetekkel és utalásokkal egyetemben. Ez jellemző történeti munkáira, értekező írásaira is, természetesen a tárgynak megfelelően bizonyos stílusjegyeknek mások rovására történő előtérbe kerülése, illetve háttérbe szorítása mellett. Zsámboky tiszta, világos stílusa a fenti jegyek megléte mellett értendő.

Zsámboky leveleiben - ahogy a kortárs humanistákéiban - a személyes, igazán bensőséges hang, még akkor sem szólal meg, ha közeli barátaihoz, rokonaihoz intézte azokat. A dicsérő, magasztaló jelzők és a barátom, drága barátom megszólítások után is tartózkodó egyenletességgel, sztoikus kiegyensúlyozottsággal, a grammatikai fordulatok ritmusában áradnak sorai. A humanizmust végigkísérő sztoikus filozófiai nézetek, a manierizmusnak is elemeivé váltak. Zsámbokynak sztoikus életelvei voltak és ezek tükröződését láthatjuk levelei, írásai hangvételében.

A humanisták irodalmi tevékenységükben csak egy keskeny művelt rétegre számíthattak, mint publikumra, ezért az udvar kegyére, egy-egy befolyásos

polgár pártfogására voltak utalva, állami fizetést, kegydíjat, juttatásokat élveztek. Létük és az egész humanizmus fenntartásához folyamatosan bizonyítaniuk kellett, elért pozícióik, anyagi erkölcsi megbecsülésük jogosságát, szellemi fölényüket.

A humanista körök a hasonló gondolkodású értelmiségiek irodalmi, művészeti, természettudományos ismeretcserejét, vitáját szolgálták, az irodalmi szalonok előfutáiraiként. Elsősorban a saját kenyéradóikkal szembeni szellemi fölény fenntartásának eszközei voltak, hisz ennek elvesztése, csökkenése, pozícióik visszaszorulását, létalapjuk elvesztését jelentette volna. E körökre hárult a tagjaik alkotásaiban rejlő értékek megbecsülése és megbecsültetése a mögötte lévő munka kidomborítása, értékelése és értékeltetése. A humanista tudós voltának elfogadtatása a neki kijáró tisztelet és megbecsülés kivívása. A humanista körök alapvetően pozitív célt szolgáltak: a szellemi munka megbecsülését.

A humanizmus teremtette meg a mai értelemben vett képzőművészet és iparművészet szétválásához az elvi alapot, és a művészeknek a céh kötelékéből való felszabadulását. A cinquecento a művészet új fogalmát fedezte fel, a nem alkalmazott magasabbrendű művészetét. A humanista vitákban kikristályosodott genius fogalom kiterjesztésével a szellemi tulajdon, mint a képzőművészeti alkotásban megtestesült gondolat - eszméjének elismerésével megnyílt az út a képzőművészek értelmiségivé válásához. *"A művész felemelkedésének, függetlenné válásának, dicsőségének és hírnevének ára a humanisták műbírói elismerése."*¹⁰⁹

A művészek viszonylagos függetlenségét a műtárgypiac kialakulása, a kereslet növekedése, a műalkotás áruvá válása biztosította. Ez a folyamat sok tekintetben analóg a humanisták függetlenedésével. A korábbi megrendelés - termelésből, a szabad piacra termelés alakult ki, ez egyben kötöttségek alóli mentesülést, de az anyagi biztonság elvesztését is jelentette. A humanisták bocsátották a művészt az értelmiségi körbe, és megszabták ennek feltételeit; a körön belüliek szellemi nemességéről kezeskedtek, a művészet pedig ideológiájuk propagálójává vált. A humanisták szellemi elit mivolta még élesebb kontúrokat kapott. A literátor-körök szellemi felsőbbrendűsége, egymás és saját tagjaik munkáinak nagyra értékelése, dicsérettel való elhalmozása mellé, külső megerősítést is kapott. A művészek elismeréséhez hasonló folyamat emelte a korábban "kézműves" foglalkozások egy részét az értelmiségi foglalkozások körébe. Természetesen nem csupán a humanisták jóindulata kellett ehhez, alapvetően a gazdaság és a társadalom adott fejlettsége az, ami az egész, - összetételében és ideológiájában mindinkább polgárosuló - értelmiséget életre hívta és létét biztosította. *"A tudomány függetlenedésének és az értelmiség társadalmi felszabadulásának fontos állomása a humanizmus."*¹¹⁰

A műtárgypiac kialakulásával megindult a nemzetközi műkereskedelem, főként Itáliában működtek külföldi műgyűjtők megbízásából ügynökök és műkereskedők. A művész és vevő személytelen kapcsolata, tárgyas árutermelés és az esztétizáló formai szempontok irányították a műgyűjtést. Egyre nagyobb méreteket öltött az antik műalkotások felkutatása, áruvá válása és szétáramlása Európa országaiba. Az éremgyűjtés különös népszerűségnek örvendett, a római portré értékű veretek ábrázoltjai a humanistáknak antik történelmi, irodalmi olvasmányaikból ismerősek voltak. Az éremmel kézzelfogható közelségbe

kerülhettek az antikvitással és az ábrázoltról alkotott elképzeléseiket az éremportréval összevethették. A görög érmek esztétikai értékük, ritkaságuk, plaszticitásuk miatt váltak igen keresettekké. Az antikvitás képzőművészetének minden alkotása mint esztétikai mérce, az antik világ szellemének közvetítője jutott szerephez és magában hordozta a letűnt kor eszményeivel való egyesülés lehetőségét.

Zsámboky is hódolt éremgyűjtő szenvedélyének, gyűjteménye egyes válogatott darabjairól készült metszeteket közzé is tette az *Emblemata* című kötete függelékeként. Gyűjteménye közel 700 db érmét számlált. "*Sámboky gyűjteménye néhány fiktív és hamis darabon kívül számos ritka medaliont és nagy bronzot foglalt magába.*"¹¹¹ "*A gyűjtemény egy-két darab kivételével antik /görög és római/ pénzeket*" tartalmazott.¹¹²

Megjegyzendő, hogy a reneszánsz éremművészet jórészt az antik minták nyomán haladva hallatlan fejlődésnek indult, és e kor érmeinek esztétikai értékei csak a görögökével mérhető magaslatokra jutott. E korok éremészete máig is a legkiemelkedőbb csúcsokat jelenti az éremművészet történetében. Zsámboky éremgyűjteménye 1578-ban könyvtára egy részével együtt a császár tulajdonába került.¹¹³ A gyűjtemény 1583. I. 23-án kelt leltárát Faludi Géza: Zsámboky János Éremgyűjteménye című cikkében közli.

Zsámbokyról - valószínűleg valamelyik metszet után - készült érem, arcképet ábrázolja. Bécsben van egyetlen hiteles példánya, ismeretlen művész alkotása.¹¹⁴ A tudósok, művészek, orvosok arcképeinek érmeként történő megörökítése a reneszánsz idején fejlődött ki, és vált általánossá. Az emlékérem-műfaj egyik első és kimagasló alkotója Vittore Pisano volt. Zsámboky leveleinek fő témája a filológia és csak e mellett foglalkozik egyéb kérdésekkel. Műgyűjteményéről csak Henri de Mesmes-hez és Groglier-hez írott leveleiben esik szó.

Könyvtáráról kimerítő alaposággal és részletességgel ír, Gulyás Pál: Zsámboky könyvtára című könyvében, éppen ezért itt csak néhány sorban emlékezem meg róla. J. Crato von Kraftheimnek írt 1573. december 3-án kelt levelében Zsámboky, könyvtára eladásának tárgyában a következőket írja:

"... ez a könyvtár a kézzel írott és ritka kódexeivel Germániában egyik könyvtárnál sem alábbvaló, és a ritkaságok számát tekintve előtte áll a Fuggerkönyvtárnak is ... " *Háromszázhatvan görög, köztük hetven kiadatlan és száznegyven legjobb latin klasszikus van benne.*"¹¹⁵ Ez könyvtárának csak kisebb, de értékesebb hányada, még Zsámboky életében, az egész könyvtár amely 3327 kötetből állt, Zsámboky halála után került a császári könyvtárba. Zsámboky már fiatal korában megkezdte a könyvek gyűjtését. Bona György - padovai tanítványa - "*dicsérőleg emlékezik meg róla, hogy ezekből merítette tudását.*"¹¹⁶ Szennvedélyes gyűjtő volt, "*nagyon szerette könyvtárát, s nagyon szeretett róla beszélni, s nagy örömét lelte benne s nagy gondot fordított rá.*"¹¹⁷ "*Párizsi tanulmányai során szerezte be első görög kódexeit /Platón, Arisztotelész/.*"¹¹⁸

Itáliai tanulmányait, utazásait nagyarányú kézirat, könyv és régiséggyűjtő munkával kapcsolta össze, neves humanistákkal ismerkedett meg. Francesco Robortello, Paulus Manutius, Petrus Victorius, tartoztak baráti körébe, továbbá Petrus Lotichius Secundus - a későbbi neves költő - akivel együtt hallgatta a padovai egyetem előadásait. 1562-ben, harmadik itáliai útja során újabb és

újabb kéziratok, könyvek, régiségek kerültek birtokába, miközben Genovától Nápolyig beutazta a félszigetet. A legtöbb kódexet Nápolyban vásárolta. Rómában alkalma nyílt megismerkednie Fulvius Ursinussal - a XVI. századi olasz humanizmus egyik vezéralakjával - aki megosztotta régészeti ismereteit Zsámbokyval. Ennek az útnak a legfontosabb eredménye - túl a beszerzett ritkaságokon, melyek Zsámboky könyvtárát gyarapították - a kéziratok kollacionálásának módszere, amit Victorius és Ursinus segítségével sajátított el Zsámboky. ¹¹⁹ Ezzel filológiai képzettsége - amit párizsi tanulmányai alapoztak meg, és a római humanista körben szerzett tudás emelt kora legmagasabb színvonalára - Zsámbokyt mindennemű egyéb irányú tanulmányai ellenére, sőt inkább azok mellett is, elsősorban a filológusi pályára predesztinálta. Könyvtára, kéziratgyűjteménye is elsősorban a filológus pályára való felkészülés jegyében gyarapodott, hogy Zsámbokynak és a vele kapcsolatban álló humanistáknak nagy hasznára legyen tudományos munkáiknál. Könyvtára szakcsoportos beosztásban volt katalogizálva. Az antik szerzőkön kívül kortárs szerzők művei is helyt kaptak könyvtárában: Boccaccio, Ariosto, Ronsard művei mellett, Heltai Új testamentuma, Tinódi Krónikája, Bembo Proseja, Speroni Dialogo della volgar lingua. ¹²⁰ Természetesen az orvosi könyvei is ott sorakoztak polcain, Hippokratész, Theophilus, Aphroditus, Dioscorides, Galenus, Plinius művei. ¹²¹ ↑

EMBLEMATA.

Alchimia: vanitas.

VI. Alchimia vanitas
Johannes Sambucus: Emblemata
Antverpiae 1564. ↓

PERPETV ð sudat cur Carbonarius iste?
Dissociare igni vt mixta elementa queat.
Cur quod nusquam extat, fuit aut essentia quinta
Hanc pretio querit, sollicitatque focus?
Hoc stolidum mandat pectus, nec sana voluntas,
Quid referet lucri? viuat vt inde stipe.
Qua miseros hominum cepit dementia sensus,
Incerta vt certis sint redimenda bonis?
Spem pretio nunquam tibi pollicearis egenam,
Solutur in sumum quidquid ineptus agit.

M 5

Expe-

Bél Mátyás: Notitia Hungariae II. p. 92 szerint Zsámboky protestáns volt, mert az Index Expurgationis Madridi a. 1667-ben ez olvasható: "*Joannis Sambuci opera non permittuntur, nisi corrigantur.*"

Weszprémi kimondja, hogy új hitű volt Zsámboky (Succ. Med. IV. p. 383) és idézi a Consp. Hist. Univ. 1566-os évhez fűzött megjegyzését "*Jo. Sambucus . . . homo Luthere dogmatibus depravatus* " és hivatkozik egy ugyanott található adatra, mely szerint többekkel együtt 1583-ban Zsámboky is pénzbírságot fizetett, mivel Ernő főherceg rendeletét áthágva, gyermekeit titkon behívott protestáns papok által keresztelték meg. (Consp. Hist. Univ. Vienn. ex Actis veteribusque documentis ab a. 1565 ad a. 1701. deducatae ... Viennae MDCCXXII, III. p. 10. és p. 46.)

A nehézséget Bél és Weszprémi csak abban látják, hogy Zsámboky protestáns létére ünnepélyes temetésben és epitaphiumban részesült, holott ez csak katolikusoknak járt ki (Consp. H. U. V. III. p. 28.). A catholicis Austriae Ordinibus-ban Miksa császár a lutheránusoknak szabadságot adott. Az egyetemen is többen nyíltan kezdték vallani Luther tanait, a rektorságba is lutheránus került (Consp. H. U. V. III. p. 12-14.). Zsámboky Nagyszombatban már gyermekkorában megismerhette a reformációt. A nagyszombati tanács az érsekséggel szembeállt a reformáció mellett. E tanácsnak apja is tagja volt. Két nővérének, Annának és Katalinnak férje Nyilas István* illetve Panithy János** a reformáció hívei voltak. *RMTK. IV. p. 269. **RMTK. IV. p. 302.

Orbán. János: Sámbocki Jánosról című könyve 39-40. oldaláról valók a fenti sorok. Orbán a továbbiakban felsorakoztatja érveit Zsámboky esetleges katolikusága mellett. Érvei ez irányban kevésbé meggyőzőek. Zsámbokynak Oláh Miklós esztergomi érsekkel való jó kapcsolata lehetne az, ami valamennyire is kételyeket ébreszthetne protestáns mivoltát illetően.

Oláh " ... *fáradhatatlanul és nagy sikerrel működött a kath. egyház felemelésén.*" "*Mikor már úgy látszott, hogy az ország egészben, vagy legalábbis túlnyomó részben ág. ev. vallású lesz*" "*1557-ben összehívta a magyarországi nagyobb javadalmasokat és kivitte, hogy azok ezentúl püspöki felhatalmazást kértek.*"¹²²

Oláh, mint a katolikus egyház hatalma visszaállításának buzgó harcosa, aki Nagyszombatban 1561-ben jezsuita iskolát alapított, valószínűleg nem bízta volna unokaöccsének felügyeletét a lutheránus Zsámbokyra. Verancsics Antal egri püspökhöz, a későbbi esztergomi érsekhez fűződő barátsága, Dudith András knini püspökhöz - a tridenti zsinatra küldött követhoz - fűződő jó kapcsolata, a humanista megbecsülés jegyében fogantak, és nevezettek maguk is liberális vallási nézeteket vallottak, egyházi méltóságaik dacára.

Liszthy János veszprémi püspöknek ajánlott 1568-as Janus Pannonius kiadása előszavában Zsámboky nem éppen lutheránus meggyőződésű ember szájába illő szavakkal magasztalta a magyarországi katolikus egyház vezetőit.

Bornemisza Pál erdélyi-, Verancsics Antal egri-, Draskovics György zágrábi-, Rádóczy István váradi püspökök név szerinti említése után így ír: " ... *egyetlen országnak sem volt soha több derék és mindenki számára élő zászlóvivője.*"¹²³

Liszthy-hez e szavakkal fordult: "*Egyébiránt ki az ki csak színleg köszöni meg Nektek ezt az érdemet, ki vállalná azt ha nem vak vagy hízelgő, hogy Ti nem a közért éltek, és nem szeretitek hazátokat és az egyetemes jólétet, hanem önzők és kapzsiak vagytok? Tartsátok meg hivatalotoknak azt a régi tekintélyét, amelyről*

tudjátok, hogy mindent szentül és gondosan eligazított; se más ügyek se más elfoglaltságok ne uralkodjanak el inkább rajtatok, mint a vallás! Tisztán vigyétek bele az híveitek szívébe, példaképekkel kössétek le lelkiüket, és a magasztosságtól megfogott híveket ragadjátok az égbe!"¹²⁴ " ... ha őket megsértitek ... szétszélednek az egyház nagy veszélyével és ártalmával. De a papság igazságossággal, tudománnyal, erkölcsökkel illendő bőkezűséggel tanúsított méltóságát megőrzitek, könnyen követnek Benneteket."¹²⁵

Ha mindezekhez az iskolák fejlesztését és a tudósok képzését, megbecsülését szorgalmazó, szavait is hozzávesszük és azt, hogy e sorok a katolikus egyház főpapjának íródtak, akár kész rekatolizációs programnak is tarthatnánk. Az ajánlás kelte: 1569. Az írásra nem egykönnyen fogható rá, hogy a tridenti zsinat meghirdette ellenreformáció meghurcoltatásaitól való félelem miatt fogalmazódott így, de még az sem, hogy Liszthy iránti megbecsülés íratta le Zsámbokyval e sorokat. Janus Pannonius méltatása nem indokolja mondanivalójának e kitérőjét, még akkor sem, ha ő is egyházi főméltóság volt, és Liszthy iránt érzett megbecsülését is kifejezhette volna más formában, mint az egyházfők magasztalásával, a hívek hitbéli irányítása fontosságának hangsúlyozásával. Zsámboky inkább a vallási békesség híve volt, semmint szélsőséges lutheránus purifikátor.

Bizonyára nem hagyták érintetlenül Luther tanai az egyház erkölcsi megtisztításáról, a népiskolákról, és a melanchtoni humanista-reformáció gondolata sem, és ezek az eszmék az általa nagyrabecsült antik szerzők gondolataival is több szempontból egybecsendülnek. Sztoikus filozófiai beállítottsága is a vallási türelem felé irányította, és hazája sorsáról gondolkodva is fontosabbnak vélte a török elleni harcot, mint azt, hogy ki milyen szín alatt áldoz. E gondolatsor talán valamelyest rávilágít arra, hogyan lehetett Zsámboky igen jó viszonyban katolikus egyházfőkkel, amikor barátja volt Crato von Kraftheim, Luther asztaltársa, ugyanakkor jó kapcsolatot tartott fenn volt tanárával a református hitű Sturm Jánossal is. Zsámboky ismeretségi körét a humanizmus eszmerendszere kötötte össze és nem a felekezeti hovatartozás. A kor sokféleségét jellemzi a szélsőséges vallási üldözés és a messzemenő vallási tolerancia együttes jelentkezése. A református Sturmot V. Károly nemességre emelte, Servet máglyán végezte, I. Miksa császárnak lutheránus tanácsosa és háziorvosa volt Crato von Kraftheim személyében, a Szent Bertalan éj áldozata lett Ramus Péter - Sturm tanítványa - és a századvégen Giordano Bruno máglyája lobbant fel, akárcsak Savonaroláé a századelőn. Zsámboky barátjának Apianus Philippusnak lutheránus vallása miatt el kellett hagynia Ingolstadtot és Bécsben talált szíves fogadtatásra.¹²⁶ I. Miksa idejében a bécsi udvar a humanizmus egyik centruma volt és mint ilyen nem a vallási harcok színtere. Miksa császár maga is lutheránus érzelmű, következőképpen e tanok hirdetői iránt igen elnéző volt.

Bécsben magyar humanista kör működött, kimagasló tagjai Oláh Miklós, Verancsics Antal, Zsámboky János és Liszthy János voltak. A bécsi szellemi élet élénksége Justus Lipsiusra, a kiváló holland filológusra is mély benyomást gyakorolt. Zsámbokyval jó kapcsolatot tartott fenn, sztoikus filozófiai tanításai, filológusi felkészültsége a magyar humanisták között is elismerést aratott és követésre talált. A magyar Lipsius-kör tagjai: Dudith András, Forgács Mihály, Révay Péter, Rimay János, Zsámboky János voltak. Élénk irodalmi

levelezésben állottak egymással. Lipsius, leveleinek gyűjteményes kiadásába felvette Zsámboky és Dudith missiliseit is. E kör leveleit az irodalmi igényű szerkesztettség és az a tudatosság jellemzi, hogy azok az utókor számára is íródtak.¹²⁷ Zsámboky Purkircher Györgyön - volt padovai tanuló társán - keresztül a pozsonyi humanista körrel is tartotta a kapcsolatot. Ennek tagjai többek között Clusius, Jordán Tamás,¹²⁸ Nicasius Ellebodus, Istvánffy Miklós, Batthyány Boldizsár voltak, akinek németújvári udvara valóságos humanista központ volt.

Miksa császár halála után a bécsi udvarnak a humanizmusban betöltött szerepe jelentősen hanyatlani kezdett. *"II. Rudolf a prágai Hradsinba visszavonulva aranycsinálással és asztrológiával foglalkozott."*¹²⁹ Bécs humanista, minden új és értékes iránt érdeklődő légkörében az 1570-es évek végéig nem éleződött ki a vallási hovatartozás kérdése. 1577-ben II. Rudolf rendelete véget vetett a vallási türelemnek, ez egyben a magyarországi ellenreformáció kezdetét is jelentette. Zsámboky, Crato von Kraftheimnek 1577. június 13-i levelében az alábbiakat írta: *"Bécs város e hó 8-án szerencsétlen és váratlan utasítást kapott a császártól a vallási szertartás megváltoztatásáról."*¹³⁰ *"A Consp. Hist. Univ. Vienn. adatai alapján Zsámbokyt legalább 1566 évtől a reformáció hívének kell vallanunk, ... egyes költeményeiből arra lehet következtetni, hogy már a szülői házban is abban nevelkedett."*¹³¹ Zsámboky lutheránus érzelmei nem kétségesek, de vallása munkásságára nem gyakorolt olyan befolyást, ami új szempontokat hozna életműve értékeléséhez, inkább a teljes emberkép kialakításához nyújt segítséget felekezeti hivatartozásának tisztázása. Zsámboky munkái számos a lutheranizmus gondolkörével rokon elemet tartalmaznak, de ezek legalább annyira származhattak a kor más, nem vallási szellemi áramlataiból, ahogy a lutheranizmus eszmerendszere is magáévá tette és beolvasztotta azokat saját ideológiájába. Az tény, hogy a humanizmus eszmerendszere az, ami Zsámbokyt elsősorban befolyásolta és ehhez képest felekezeti hovatartozása kisebb jelentőségű.

ZSÁMBOKY MAGYARSÁGÁRÓL

*A humanizmus az internacionális értelmiség szellemi terméke és "e korban a nemzeti öntudatnak csak a csíráit találjuk, a szülőföldhöz való kötődés formájában."*¹³² Zsámboky versei a haza sorsa feletti aggodását példázzák.

Egységben az erő. A magyar főurakhoz

" ...

Gyűlölség, titeket ne vezessen most, sem önérdék:

rút bélyeg - titeket ne gyalázzon e bűn.

Nagy Hunyadit s Mátyást emlékeitekbe idézem,

még nevéktől is megremegett a török.

Széthúzás titeket s egyenetlenség ne zavarjon:

*egybe segítségül hajtson a honszeretet!"*¹³³

Zsámboky a politikai és vallási széthúzást jelölte meg a török elleni harc

sikertelenségének okaként. A magyar humanisták Mátyás központosított hatalma utáni vágyában az erős, egységes, békés ország utáni vágy, és a magyar humanista központ óhaja is kifejezésre jutott. E gondolatok foglalkoztatták Zsámboky humanista társaihoz írt leveleiben. *Szülővárosom Nagyszombat címere* című emblémája szülőföldjéhez való szoros kötődését példázza.

*"Pannoniában van, szabad és nemes itten e város
Nagyszombat szóval hívja a nép a nevét.*

.....

*Gazdag kalmár itt, bor búza van itt elegendő,
karddal, törvényben s isteni hitben erős.*

*Oltalmazd, Krisztus, még hosszú időnkig e várost
hadd csorbuljon meg vad török dühe itt."*¹³⁴

Zsámboky rendszeres kapcsolatot tartott fenn nagyszombati rokonaival. A városi tanáccsal kölcsönös szívességeket tettek egymásnak. Zsámboky a város érdekében közbenjárt az udvarnál a komáromi vám alóli felmentésük ügyében, a városi tanács küldte ifjaknak ajánlólevelet adott, - pl. Banchay György-nek Wittembergbe¹³⁵ - és tanulmányi előmenetelüket is figyelemmel kísérte.

Rokonaival magyarul levelezett. A magyar történelmi események élénken foglalkoztatták, amint ez leveleiből és írásaiból kiderül. Magyarország történelmének európai megismertetése, a humanista körök figyelmének a magyar múltra irányítása, hogy az részévé váljon az egyetemes kultúrának: e gondolatok vezették filológiai-történetírói művei - Bonfini és Ransano - kiadásakor.

A magyar humanista kultúra megbecsülése és terjesztésének feladata gyűjtette össze Zsámbokyval Janus Pannonius még kiadatlan verseit. Janus összkiadásának ajánlásában nemzeti büszkeségtől áthatva idézi Beatus Rhenanus Sturmhoz írt levelének Janus Pannoniust méltató sorait.

*"Annyira magával ragadott olvasása, mint máskor valami régié ... mindegyik (verse) tökéletesen kidolgozott és nagyobb tehetséggel, mint műgonddal áradó."*¹³⁶ *"Hát még ha látta volna amit most tesztek közzé."*¹³⁷ - fűzi hozzá Zsámboky. Arról, hogy milyen sokra tartotta Janus Pannonius műveit, alábbi sorai vallanak. " ... ennek az elődünknek a gondolatait annyira tisztelem, hogy ha saját szülőföldje nem vállalná végre előteremtett költeményeit, azt mindenkinek fájlalnia kellene. "¹³⁸ " ...nemcsak kortársait múlta felül a fennkölt művészetekben és elsősorban a költészetben megmutatkozó tehetségével, hanem felvette a versenyt az egész antikvitással... "¹³⁹ (Évkönyveit) *"Isten engem úgy segéljen, ugyanúgy kiadandónak tartottam, mint Cicero és Livius elveszett munkáit."*¹⁴⁰

Liszthy János veszprémi püspöknek írt ajánlásában a belviszály nemcsak, mint verseiben az ország romlásának oka, hanem a tudomány és kultúra elmaradottságának okai között is szerepel, de nem tartotta elfogadható magyaráztatnak az általános kulturális visszaesésre. " ... miért nem voltak legalább azokon a helyeken tudós iskolák, és miért nem fogadták be legalább derék íróinkat ... (ott) ... ahová a zsarnok (török) dühe sosem hatolt el."¹⁴¹ E sorok a magyar kultúra sorsáért aggódó Zsámboky szavai. Gondolatai nemzeti jellegét alábbi kijelentései példázzák. " ... a fennkölt tudományokat könnyen ...

*Pannoniába lehetett volna szólítani dicsőséggel lehetett volna művelni, és ezzel el lehetett volna nyerni a külhoniak csodálatát ... sem a tehetség, sem a vállalkozó kedv, még kevésbé az akarat nem hiányzik a mieinkből."*¹⁴² " ...*nagy bőségben lévő költői tehetségeink, amilyenek nem tudom, hogy más nemzetnek vannak-e."*¹⁴³

Példaként Janus Pannoniust hozta fel, aki nemzetközi hírnevével a magyar kultúra jóhírét is öregbítette. Zsámbokynak elévülhetetlen érdemei vannak Janus Pannonius műveinek megmentése, közkinccsá tétele terén. Nemzeti nagyjaink sorában elsők között ő említette Janust. Az Isteni kegyelem és a hazai erők összefogása, amik jobb sorsot hozhatnának az országra, - régtől nemzeti tárgyú írásainak fő gondolata, új elemmel bővült.

*"...szükségszerű, hogy nagy veszélybe kerüljünk és elpusztuljunk, hacsak ügyeinket nem okosan kigondolt és minden lehetőséggel számoló tervekkel, a fejedelmek jóindulatú egyetértésével nem intézzük."*¹⁴⁴

E sorok esetében a reálpolitikusi attitűd az amit külön ki kell emelni.

Zsámbokynál a "nemzeti öntudat csíráinál" többről van szó megnyilatkozásaiban, magyarsága hangsúlyozásában, ha nem is a XIX. századi értelemben vett nemzeti érzést, de a szülőföldhöz való vonzódásnál feltétlenül többet, hazafiasabb elkötelezettséget kell látni. Ehhez apró, de fontos adalék, hogy *"sohasem felejtette el neve elé odatenni a "Pannonius", "Tirnaviensis" jelzőt."*¹⁴⁵

A magyar humanista körökkel fenntartott szoros kapcsolatai is magyar érzelmeit tanúsítják. Zsámbokyt munkája, - hazai kulturális központ híján, és a bizonytalan háborús politikai gazdasági helyzet miatt - Bécshez kötötte, de ez magyarságát, hazaszeretét nem kérdőjelezi meg, oly sok szállal kötődött szülőhazájához. Zsámboky a hazai oktatás fejlesztésének, a magyar szellemi centrum megteremtésének, a magyar kulturális értékek megbecsülésének propagálója volt.

A XVI. század közepe-vége a nemzeti törekvések előtérbe kerülésének időszaka, és a humanizmus is kezdte elveszíteni nemzetközi, nemzetek felett álló jellegét.

Szenczi Molnár Albert Nagyszombat polgárai előtt tartott beszédében az alábbi szavakkal méltatta Zsámboky munkásságát.

*"A mi magyar nemzetünkben soha senki sem találtatott, ki több drága szép könyveket bocsátott volna ki az Kegyelmetek városából való Sámbocki Jánosnál. mellynek könyvei Nagy-Szombatnak deákuul Tirnavia nevét sok nemzetségnél esmeretessé, híressé tötték."*¹⁴⁶

ZSÁMBOKY JÁNOS ORVOSI MŰKÖDÉSÉRŐL

A középkor Isten- és túlvilágközpontú világfelfogása a felgyülemlő ismeretekkel, az ember környezet-átalakító tevékenysége nyomán felmerülő problémákkal nem tudott lépést tartani, és ellentétbe került. Feloldására a quattrocentóban az éntudat felfokozásával, az ember szabad tevékenységi körének kiterjesztésével - az isteni akarat közvetettebb érvényesülésének gondolatával ideig-óráig megtörtént. A cinquecento válsága - az új gazdasági,

társadalmi, politikai erők, a természet megismerésének új és új eredményei - az egyén kiteljesedésébe vetett hitére, önbizalmára megsemmisítő csapást mértek.

A bizonytalanság és kiszolgáltatottság érzése vezette Machiavellit II Principe című munkája megírásakor. A központosított hatalomban találta meg azt az irányítási formát, ami a rend helyreállítását a közösségi jólét megteremtését biztosítani tudja, és a kormányzás módszereinek etikai igazolására dolgozta és fejtette ki nézeteit a "kettős erkölcsről". Az erkölcsi értékek viszonylagossága, emberek általi megítélése és felállítása az, ami gondolatainak újszerűsége. Új szemlélettel, más szempontból megvilágítva a korábban jót és erkölcsöt akár ellentétének is láthatjuk.

Montaigne Esszéiben hasonló gondolatokra jutott: a dolgok örökös változásában, mozgásában állandó és biztos ítélet nem jöhet létre, amit még tetéz az ítélő állandó változásából fakadó bizonytalanság, ezért ítéleteink is velünk egyetemben változóak és halandóak. Fontos mozzanata gondolatainak, hogy értékeink és normáink mind emberiek és a dolgok önmagukban sem nem jók sem nem rosszak, olyanok amilyené tesszük őket.

Az értékítéletek, álláspontok relativitásának gondolata a tudományok fejlődésére döntő befolyást gyakorolt. A korábbi eredmények új, konstruktív kritikáját tette lehetővé, abból kiindulva, hogy azok szemléletileg hibásak, ha nem felelnek meg az új ismereteknek vagy nem magyaráznak meg kellőképpen valamely jelenséget. Ez a szemléletmód párosulva a neoplatonista ihletettséggel, merőben új eszmei alapokra helyezte a XVI. század tudományos gondolkodását. Ettől kezdve nemcsak a megismerés módszereinek elégtelensége vagy a tapasztalathiány az esetleges tévedések oka, hanem a téves szemlélet is az okok közé lépett.¹⁴⁷

E gondolkodásmód az, aminek kezdetei fellelhetők a XVI. század válságában. Tisztán, tételesen kifejtve még nem jelentkeztek ezek a gondolatok, de tettenérhetők például a megkövesedett állati maradványokkal kapcsolatos álláspont változásában. Arisztotelész óta a természet játékainak (*lusus naturae*) tartották azokat, Leonardo már gyanította, hogy természeti jelenséggel áll szemben, majd a XVI. század közepén Fracastoro adott hangot az arisztoteléanus elképzelésekkel kapcsolatos kételyeinek, végül Bernard Palissy nyilvánította ki, hogy azok őskori állatok maradványai.¹⁴⁸ Georgius Agricola - a mineralógia atyja - ásványok iránti érdeklődését Galenus művében olvasott, a gyógyításban felhasználásra kerülő ásványok keltették fel, meg akarván győződni hatásosságukról.¹⁴⁹

A szemléleti változás a gondolkodás "nyitottságához" vezetett, és sor került az addigi tudományos eredmények revíziójára került sor. A klasszikusok kritikája a korábbi szórványosan óvatos ellenvélemények helyett módszeres újraértékeléssé vált, olykor teljes elvetésüket eredményezve. Az újraértékelések pontos, hiteles kiadásokat követeltek meg, és ez lendületet adott a filológiai munkának, hogy az antik szerzők valódi, - nem laikus másolatok és fordítások torzításában megismerhető - gondolatait kritizálhassák. Ehhez a filológiai felkészültségen kívül, tudományos ismeretek birtoklására is szükség volt. A humanisták bizonytalan egzisztenciájuk miatt, a lehető legtöbb diszciplínát igyekeztek megismerni, hogy alkalomadtán a leginkább használhatót kamatoztatva biztosítsák megélhetésüket. A természettudományos ismeretek a legnagyobb függetlenséget biztosították a humanistáknak, ha nem sikerült a

humán tudományok terén olyan kiemelkedőt alkotni és/vagy olyan szerencsével járni, hogy valamelyik udvar, egyetem vagy mecénás alkalmazása révén megfelelő egzisztenciát teremtsenek maguknak. "*Az értelmiségen belül a XVI. század orvosai látszanak a legfüggetlenebbeknek.*"¹⁵⁰ A tudományos ismeretek revíziója életre hívta szükséglet mellé, egzisztenciális motívum is társult, és a filológiai és természettudományos felkészültségű humanistaképzés irányába hatott, csakúgy mint a még élő "uomo universale" eszméje.

A kor tudósai nem egy szakma művelői voltak, legtöbbjük természettudományos műveket éppolyan nagy számban írt, mint esztétikai fejtegetéseket, irodalommal, költészettel, filológiával foglalkozott, a specializálódás mind erősebben jelentkező tendenciája mellett. A természettudományos gondolkodásnak még csak a csirái bontakoztak ki. Az ismeretlen és a bizonytalan ismeretek gyakorta kaptak misztikus magyarázatot, sőt pontos, empirikus megfigyelések is gyakran ötvöződtek transzcendens megokolásokkal, misztikus magyarázatokkal. Ez részben a középkor szellemi hagyatéka, de az elbizonytalanodott ember az, aki megteremti létjogosultságát, felelevenítését és továbbélését.

Az emberi öntudatra mért csapás egyként szülte az ember közvetlen hatóereje irányába eső dolgok, a belátható empirikus vizsgálatát és a beláthatatlan, a kitágult világ misztikus magyarázatát. A kor nagy tudósainak jó részét ez a kettősség jellemzi, mint például Cardanot és Paracelsust, de ellenpélda is akad bőven, mint Vesalius és Fracastoro akikre a miszticizmus legkevésbé hatott. Zsámboky orvosi tanulmányait Padovában végezte, a XVI. század legkiválóbb egyetemén. Az orvosi fakultás professzorai a kor legnagyobb anatómusai voltak: Andreas Vesalius, Gabriele Fallopio, Andreas Barbadicus, Baptista Montanus.

Zsámboky nem nagy lelkesedéssel látott orvosi tanulmányainak, amint ezt *Poemata* Köteté Ad Vitum Amerpachium című versében írja " ... az orvostudomány tanulására adtam fejem, míg valami kedvesebb és ínyemre valóbb nem akad."¹⁵¹ "Amint mindenben kitüntette magát, az orvostudományban sem maradt vissza, ezt sem hanyagolta el, mert az 1555-ben Andreas Barbadicus rectorátusa alatt Oddis de Oddus és Victorius Trincavellus tanárok előtt az akkoriban szokásos körülmények között levizsgázik és licenciát szerez."¹⁵² Joggal feltételezhetjük, hogy orvosi képzettsége kora élvonalába tartozott. Zsámboky, aki oly sok humanistával tartott kapcsolatot, köztük volt oktatóival is, orvos tanáraival semmiféle kapcsolatot nem tartott fenn. Orvosi tevékenységéről leveleiben szórványosan előforduló utalásokon és a bécsi egyetem vizsgálatának adatain kívül semmit sem tudunk.

1569. szeptember 6-i sógorához címzett levele utóiratában írta: " ... ha Posonban néhány napot űzhettem, megvizitálom kegyelmedet Isten akaratjából."¹⁵³ "Verancsics néha maga is kért tőle egyet-mást, egy ízben megkéri, hogy jóféle rebarbarát vegyen neki, ami szintén azt gyaníttatja, hogy Zsámboky orvosi gyakorlatot folytatott, és a bécsi gyógyszerárusokkal összeköttetésben állott."¹⁵⁴ "Verancsics 1568. május 12-i levelében bezoárkóról esik szó, amit Zsámboky számára hozatott Törökországból és jó hasznát veheti a gyógyításban."¹⁵⁵ Zsámboky Crato von Kraffttheimhez írt levelében beszámol arról, "hogy a pestis elől családjával együtt Mannersdorfba menekült, mert amit másoknak rendelünk magunknak sem használ."¹⁵⁶ Levelezéséből egy olyan

levél ismert, amely túlnyomórészt orvosi témájú ez is magára vonatkozik és a fürdők nem minden esetbeni hasznosságával foglalkozik.¹⁵⁷

A császár betegségéről vagy az udvarban előforduló betegségekről szó esik leveleiben, - ha röviden is - de magát mint az orvosi ténykedések aktív résztvevőjét, vagy mint konziliáriust nem említi és leveleiből inkább az udvarias érdeklődés hangja tetszik ki, semmint az orvosi hozzáállásé, hogy e kitérő után rátérjen írása valódi céljára a humanista filológiai témára.¹⁵⁸

Zsámbokyt feljelentették a bécsi egyetem orvosi fakultásánál, mert actus repetitionis - az egyetemnek a diplomát elismerő igazolása - nélkül folytat orvosi gyakorlatot és felszólították doctoratus insignia-ja - doktori képesítése bizonyosságának - bemutatására. Az 1567. július 18-i orvoskari ülés tárgyalta ügyét és ismételten felszólította, hogy tisztázza magát a vád alól. Ennek elmaradása után 1567. október 13-án a dékáni könyvbe bejegyzésre került, hogy Zsámboky a kar privilégiumai és statutumai ellenére folytatja az orvosi gyakorlatot, ezért elhatározást nyert a bécsi városi tanácsnál való feljelentése. A feljelentés, mint kuruzslónak a városból való kiutasítását vontá volna maga után, ha nem hagy fel az orvosi praxissal. Miksa császár 1568. április 1-én kelt rendelete kivonta az udvari orvosokat az egyetem fennhatósága alól és engedélyezte az orvosi gyakorlat folytatását a fakultás beleegyezése nélkül is.¹⁵⁹

A bécsi egyetemmel történt összetűzésen és néhány megemlékezésen, epigrammán - melyekben Zsámboky, mint medicus, medicus bonus etc. neveztetik - kívül semmi sem szól orvosi működése mellett. Az kétségtelen tény, hogy 1567. január 27-én a medicus aulicus titularis címet elnyerte, de ez csak szükség esetén kötelezte az udvarban orvosi ténykedésre. Ezzel a címmel fizetés nem járt, utalva az alkalmankénti igénybevételre. Zsámboky fizetéses orvos később sem lett, a medicus aulicus actualis címet - ami rendszeres udvari orvosi szolgálatra kötelezte volna - nem kapta meg. Mindezekből "széleskörű és előkelő" orvosi praxisára éppen nem következtethetünk. Az biztosra vehető, hogy rokonainak, barátainak, ismerőseinek mint orvos is rendelkezésére állt, kisebb-nagyobb egészségi problémáikkal Zsámbokyhoz fordulva számíthattak segítségére. Valószínű, hogy a feljelentés ilyenén segítségnyújtásnak a rosszhiszemű félremagyarázásából született.

Zsámboky levelei nem tanúsítják az orvosi gyakorlat iránti érdeklődését. Tudós humanistákkal megjelentetendő műveiről, munkája során előadódó filológiai problémákról értekeznek, de orvosi gyakorlatba vágó téma leveleiben alig akad. Barátjával Crato von Krafftheimmal - a császár személyes orvosával (Leibarzt) - gyakori levélváltásban volt, de e levelekben sem esik szó orvosi ténykedéséről. Leveleiben gyakorta panaszkodott időhiányra, barátait nem egyszer kérte fel, hogy az általa helyreállított görög szöveg latin fordítását végezzék el helyette, több ízben fájlalta, hogy tüzetesebb szövegkritikát nem végezhetett a nagy sietség, a kiadók sürgetése miatt.¹⁶⁰ Hallatlan termékeny filológiai munkássága mellett - az 1560-as évek vége a legtermékenyebb alkotói időszaka - aligha jutott ideje széleskörű orvosi praxist folytatni.

Orvosi érdeklődéséről tanúskodnak orvosi könyvei és mint azt Bálint Nagy István már idézett cikkében írja, könyvtára egy részének 1577-ben a császári könyvtár számára történő átadásakor az átadandó könyvek címeit saját kezűleg törölte könyvei jegyzékéből.¹⁶¹

Ugyancsak orvosi érdeklődésének bizonyosága Veterum aliquot de recentium Medicorum Philosorumquae Icones című munkája. E könyv művészileg is jelentős alkotás azon túl, hogy az első magyar orvostörténeti mű.¹⁶² 1574-ben Plantin nyomdájában készült, híres férfiak arcképgyűjteménye. Zsámboky rövid versekben méltatta az ábrázolt személyeket. Az 1603-as kiadásba már az ő portréja is felvételre került. A képek előtt rövid életrajzi ismertetővel, végén dicsőítő költeményekkel bővült a kötet. A kiegészítések az időközben elhunyt Plantin vejének Raphalengiusnak - a nyomda örökösének, a leydeni héber tanszék tanárának - és fiának munkái. A kötet elején található életrajzi jegyzeteik lexikonszerű pontosságúak. Zsámboky a könyvet Johannes Henricus Herwart augsburgi gazdag polgárnak ajánlotta, akinek az 1552-ben megjelent "*Fejedelmek és hősök képmásai*" című munkájánál közreműködött, Herwart pedig az Icones kiadását támogatta anyagilag.¹⁶³ Ez a kötet az orvostudomány kiemelkedő alakjainak képmását vette fel a Herwart megkezdte híres emberek arcképcsarnokába. Az ajánlásban arra kérte Herwartot, hogy "*fordítson figyelmet az orvosokra és a filozófusokra is*".

A XVI. században az arcképgyűjtemények nagy népszerűségnek örvendtek, Zsámboky könyvtára is őrzött Golziustól és Ursinotól éremképek alapján készült műveket.¹⁶⁴ A fellendült numizmatika alapművei voltak e könyvek, történelmi, kultúrtörténeti értékmegőrző funkcióikon kívül. Zsámboky orvostörténeti áttekintő albumot készített, a kultúra kontinuitásának humanista gondolatától ihletve. Az ókori orvosok és filozófusok portréi után reneszánsz orvosok és orvos-filozófusok portréi következnek. Az, hogy a középkori orvosok és filozófusok közül egy sem került az arcképgyűjteménybe - még azok sem, akik az antik művek átmentésében kiemelkedő szerepet játszottak - eklatáns példája annak, hogy a humanisták az ókor szellemi örökösének, kultúrája folytatójának tartották magukat, egyben a középkor tudományos gondolkodásától való elhatárolódásnak is. A XVI. századnak az ókor szellemi hagyatékát kritizáló szellemét - Zsámbokyét is - tükrözi, hogy a kortárs orvosok közül csak olyanok kerültek az albumba, akik az antik bölcssek tudásához hozzátettek, azt kiigazították eredményeikkel, vagy többé-kevésbé elvetették tanaikat.

Zsámboky "*A disztichonok többségében fordítói, interpretálói tevékenységüket emeli ki, orvosi érdemeikre ritkábban utal.*"¹⁶⁵ Elsősorban a humanistát értékeli bennük, miként maga is elsősorban filológus volt és csak mint ilyen orvos.

Emblematája előszavában Zsámboky leszögezte, hogy e mű nem képeskönyv, és az Icones sem az, ha figyelembe vesszük a kor jelképes kifejezésmód iránti hajlamát és azt, hogy a kor képzőművészeti alkotásai az antik szerzők műveiből vagy a kereszténység gondolköréből vett szimbólumok sokaságát vonultatják fel. Tehették ezt annál is inkább, mert ezek csak kevesekhez voltak hivatva szólni és a képzőművészek a humanisták eszmei irányításával készítették jelképekben gazdag és ilyen módon intellektuálisan is megalapozott műveiket. A könyvek a képzőművészeti alkotásokhoz hasonlóan a humanista kör szellemi igényeit voltak hivatva kielégíteni, néhány százas példányszámban készültek és már csak áruk miatt sem tarthattak igényt széles körű érdeklődésre. Az Iconest olyan arcképcsarnoknak tarthatjuk, ami az olvasók figyelmét orvosokra, filozófusokra, filológusokra - Zsámboky humanista körére és szellemi elődeikre - kívánja irányítani, hogy megfelelő megbecsülés öveze őket és hírüket ne

apassza az emlékezet.

A kultúra, és a tudás átmentése fontos szempont Zsámbokynál. Filológiai tevékenysége is ezt szolgálta és e művében ez a meggondolás vétette fel vele azokat a görög orvos-botanikusokat, akiket csak Dioszkoridész műveiből ismert. Műveik elvesztek, de Dioszkoridész a nagy tudású mester sokra tartotta azokat, és hogy e szerzők emléke el ne enyésszen helyt kaptak a tudósok között és Zsámboky talán még bízott műveik előkerülésében is. Nicandrosz, Krateuas, Pamphülosz munkái töredékét a bécsi könyvtár u.n. Wiener Dioskurides kódexéből ismerhette, míg Sextus Nigerről, Xenokratésről, Herakliosz Tarentről csak utalások maradtak fenn.¹⁶⁶

Zsámboky a humanista tudósokban elsősorban a kultúra átmentőit értékelte megfelelően annak, hogy e korban a legnagyobb presztízsű értelmiségi tevékenység a filológiai, irodalmári volt, ahogy még évszázadok múlva is a műveltség elsősorban az irodalom ismeretét jelentette és a természettudományok még ma is alig-alig képezik részét. Zsámboky szemléletének az a vonása, hogy elsősorban az interpretáló tevékenységet emeli ki kortársai munkásságából, az egységes értelmiség erasmista elképzelésének e korban már kissé archaikusnak ható utóöngéje. Vesalius munkásságának méltatásában a szakmai tudás előtt fejet hajt és az orvosi gyakorlat, a természettudományos szaktudás elismerése biztosíthatta több más kortárs tudós helyét is az Icones oldalain, mégis a humanista tevékenység áll értékrendje csúcsán.

Quis sine te felix Medicus, promptusque Chirurgus:
Ni artis subiectum, membra, situmque sciat?
Sæcula tot pars hæc latuit, porcum atque catellos,
Non homines præfæci dissecuere Sophi.

Simplicium vires obscura nocte reuelas,
Describis forma, quæque colore fuo.
Afferis hanc partem diuinè, externaque vana
Ne nos decipiant, te monitore, patent.

VII. Andreas Vesalius (1514-1564)

Ioannes Sambucus /Zsámboky János/:
Veterum aliquot ac recentium
Medicorum Philosophorumque Icones
1574. ↓

VIII. Dioscorides

Ioannes Sambucus /Zsámboky János/:
Veterum aliquot ac recentium Medicorum
Philosophorumque Icones 1574. ↓

Zsámboky 1568-69-ben kezdett Dioszkoridész *Materia medica*-jának kiadásával foglalkozni.¹⁶⁷ Az öt könyvből álló mű, korában - Nero és Vespasianus - császárok idején - a legteljesebb ilyen tárgyú volt, és egyes könyvei részletesen tárgyalták az olajok, kenőcsök, fák, gyümölcsök, gyökerek, fűvek, állatok és állati termékek orvosi hasznosságát; külön könyvet szentelt a szőlő a bor és az ásványok gyógyászati felhasználásának; két külön kis könyvben pedig a mérgeket és ellenmérgeket, a harapásukkal mérgező állatokat, illetve a háziszereket ismertette.¹⁶⁸ 1570-ben már teljesen lefoglalta a rossz állapotú szöveg helyreállítása.¹⁶⁹ Levélben kért Victoriustól itáliai könyvtárakból anyagot összehasonlító filológiai elemzéshez.¹⁷⁰ Hasonló kéréssel fordult Sirleto kardinálishoz, a vatikáni könyvtár prefektusához és Crato von Kraftheimhez - barátjához. Köszönő leveleiből tudjuk, hogy a kért kódexet Sirletotól és Victoriustól megkapta.¹⁷¹ "1578 január 31-én Bécsből azt írta Joachim Camerarius juniornak Nürnbergbe, hogy két római kézirat és egy firenzei fragmentum segítségével négy kérdéses szöveg helyet tisztázott."¹⁷² Cratonak és Victoriushoz is beszámolt sikeres korrektúrájáról.¹⁷³ További kéziratokat kapott Bessarion kardinálistól, így valamennyi ismert és fellelhető szöveg birtokában látott a szövegrekonstrukcióhoz, a hét kézirat kollacionálásához.¹⁷⁴ 1575-ben Henricus Stephanushoz írt levelében nyomdakész szövegről esik szó, de a kiadás húzódik és Zsámboky új nyomdát keresett kéziratának.¹⁷⁵ 1581-ben újra Stephanushoz fordult a kiadás ügyében,¹⁷⁶ de a kézirat elfeküdt és csak 1598-ban jelent meg Dioszkoridész műve Frankfurtban Andreas Wechelius kiadásában, *Jean Antoin Sarrasin* neve alatt, aki a kézirat gondozását Zsámboky halála után átvette.¹⁷⁷ A könyv ajánlásában Sarrasin méltatta Zsámboky szövegkritikai munkáját és felvette a kiadásába olvasatait és jegyzeteit.¹⁷⁸ Zsámboky munkájának jelentősége, hogy "számos ismeretlen és valódi Dioszkoridész fejezetet talált,"¹⁷⁹ és szövegrekonstrukciója a szerző eredeti művéhez közelebb álló könyv kiadását segítette elő, ami az ismeretek valós értékelésére, megismerésére, kritikájára adott módot, a szerző nagyságának hitelesebb megítélése mellett. Zsámboky orvostudományi főműve lett volna e kiadás, ha még életében az ő neve alatt jelenhetett volna meg.¹⁸⁰

Beható szövegtanulmányokat végzett *Serenus Sammonicus De medicina Praecepta* című orvosi tárgyú tanköltevényéhez is, ami szintén más - C. Wolf - neve alatt jelent meg. Az 1581-es zürichi kiadás tartalmazza a Zsámboky-féle olvasatokat és jegyzeteket.¹⁸¹

Hippokratész műveinek kiadását 1560-tól tervezte. A Paulus Aegineta-féle kommentár felújítását, kiegészítését közölte volna és ehhez a munkájához kért Cratotól *Epistola ad lectorumot*.¹⁸² Megtudva, hogy Zwinger Hippokratész kiadásra készül, elküldte saját jegyzeteit, tanulmányait, variánsait. Az *Epidémiák hat könyvének* kiadása így Zwinger érdeme lett és csak az előző emlékezik meg Zsámboky filológiai munkájáról. A kiadás mielőbbi megjelentetése érdekében történt fáradozásairól levelezéséből kaphatunk képet.¹⁸³ Apollonius Dioscosolus *Syntax*-ának kiadását is tervezte és 1568 január 8-i Zwingernek írt levelében két újabb kódex átnézése után visszatért a művel kapcsolatos terveire.¹⁸⁴ Oporinusnál kézírata kiadásáról rendelkezett,

akinek halála után Zwinger közbenjárására örökösei átvállalták a kiadást.¹⁸⁵ A kiadás húzódott, végül H. Stephanusnak küldette a kéziratot, hogy F. Portus kódexének kiegészítésével jelenhessen meg Apolloniusa.¹⁸⁶ Erre csak 1590-ben került sor Andreas Wecheliusnál Frankfurtban. Zsámboky orvosi tevékenysége elsősorban filológiai munkájában nyilvánul meg, amivel jelentősen hozzájárult a XVI. századi orvosi szemlélet kialakításához, a kor tudományos ismereteinek alapját képező antik művek széles körű megismertetéséhez. Az évszázadok másolása, fordítása rontotta szövegek helyreállítása, eredetiségük megállapítása, a nyelvi, filológiai felkészültség mellett, - szakmunkák esetében a szakterület pontos ismeretét is igényelte.

Zsámbokyt tanulmányai felkészítették az antik szerzők orvosi műveinek pontos értelmezésére, hű interpretálására és orvosi tevékenysége jórészt erre is irányult. Számos kortárs humanista kamatoztatta szaktudását a szövegrekonstrukció, recenzió, kritika és kommentárírás terén. Zsámbokynál a szakirányú felkészültség a filológiai munka alapját teremtette meg, olyan mű fordításához nem fogott, amelynek témája felkészültségi körén kívül esett.¹⁸⁷

"Biztosra vehető, hogy az általa gondozott orvosi klasszikusok kiadásának pontosságához tartotta szükségesnek a medicina kellő ismeretét."¹⁸⁸ ↑

ÖSSZEFOGLALÁS

Zsámboky János életére és munkásságára a manierizmus gondolatrendszere gyakorolta a legnagyobb befolyást. Ez nemcsak költészetében, levelei, értekező és történeti írásai stílusában, hanem vallási interkonfesszionálisban, műgyűjtői szenvedélyében, nyelvszemléletében, ítéletektől ment történetírói felfogásában is megnyilvánult.

Filológiai téren - jellegzetesen udvari mecenatúrához kötött pályán - kamatoztatta orvosi képzettségét, történetírói felkészültségét, filozófus magiszteri tudományát.

Zsámboky mint filológus és nem eredeti gondolatok kimunkálója, munkája sajátosságai miatt, nem kellően megbecsült helyet kapott az utókor emlékezetében. Ez azonban csak részben tudható be a filológiai munka nem látványos mivoltának, jórészt a XVI. század közepe vége gondolkodásmódja, eszmeáramlatai iránt korábban megnyilvánuló közömbös vagy elutasító állásfoglalások eredménye.

Az orvostörténeti kutatások jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Zsámboky életéről és munkásságáról viszonylag sok adat maradt fenn és látott napvilágot. ↑

JEGYZETEK

1. Hauser Arnold: *A modern művészet és irodalom eredete. A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta.* Bp., 1980. p. 35. ↑
2. *Ibid* p. 36. ↑
3. *Ibid* p. 38. ↑

4. *Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Bp., 1924-40. II. p. 224.* ↑
5. *Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Bp., 1960-70. III. p. 302.* ↑
6. *Varga László: Sámbock /Sambucus/ János emblémái. Debrecen, Kossuth L. Tud. Egy. Könyvtár Közl. 54. 1964. p. 194.* ↑
7. *Ibid p. 197.* ↑
8. *Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1893. p. 276.* ↑
9. *Tevan Andor: A könyv évezredes útja. Bp., 1984. p. 158.* ↑
10. *Illéssy János: Sámbock János történetirőről. Századok. XXXIII. évf. VI. füzet /1899/ p. 526. vö. Orsz. Levéltár Ben. Resol. 1558. fol. 6.* ↑
11. *Ibid vö. Orsz Levéltár Ben. Resol. 1565. fol. 13. és 1566. fol. 49. de Orbán János: Sámbock Jánosról. Szeged, 1916. p. 31. Zsámbock történetirői kinevezéséről szól Illéssyre hivatkozva, pedig ott orvosi kinevezésről esik szó.* ↑
12. *Illéssy i.m. p. 530. és 31. vö. Orsz. Levéltár Ben. Resol. 1580. fol. 80. 95. 1581. fol. 36., 43. és 1582. fol. 72., 97.* ↑
13. *Ibid* ↑
14. *Vasoli Cesare: A humanizmus és a reneszánsz esztétikája. Bp. 1983. p. 9.* ↑
15. *Weszprémi I. i.m. III. p. 337.* ↑
16. *Varga László: Sámbock /Sambucus/ János filológiai munkássága. Acta Classica Univ. Scient. Debrecensis I. 1965. p. 86.* ↑
17. *Ibid p. 90.* ↑
18. *Weszprémi im. III. p. 342.* ↑
19. *Gulyás Pál: Sámbock János könyvtára. Bp. 1941. p. 200.* ↑
20. *Varga L.: Sámbock filológiai munk. p. 90.* ↑
21. *Ibid p. 91.* ↑
22. *Klaniczay Tibor szerk. A magyar irodalom története. Bp. 1964. I. p. 293.* ↑
23. *Weszprémi im. III. p. 339.* ↑
24. *Varga L.: Sámbock filológiai ... p. 96.* ↑
25. *Gerstinger, H.: Johannes Sambucus als Handschriftensammler Festschrift der Nationalbibliothek in Wien, 1926. p. 320. idézi Varga L.: Sámbock filológiai ... p. 98.* ↑
26. *Gerstinger, H.: Die Briefe des Johannes Sambucus /Zsámbock/ 1554-1584. Wien, 1968. epistola XXVI.* ↑
27. *Gerstinger, H.: Die Briefe ... epistolae. CIV., CXV., CVII.,* ↑
28. *Vasoli, C.: im. p. 38.* ↑
29. *Ibid p. 44.* ↑
30. *Ibid p. 48.* ↑
31. *Ibid* ↑
32. *Ibid p. 61.* ↑
33. *Ibid p. 72.* ↑

34. *Ibid* p. 90. ↑
35. *Ibid* p. 108. ↑
36. Klaniczay Tibor szerk. *A manierizmus*. Bp. 1975. p. 38. ↑
37. Téglássy Imre: Zsámboky János /Sambucus/ nyelv- és történelemszemléletéhez. *Irodalomtörténeti Közl. LXXXIV. évf. 1980. 3. p. 260.* ↑
38. *Ibid* p. 252. ↑
39. *Ibid* ↑
40. *Ibid* p. 253. ↑
41. Zsámboky János: *Emblemata et aliquot nummi antiqui operis, Ioan Sambuci. 1569. hn. én. p. 143. idézi Téglássy im. p. 253.* ↑
42. Téglássy im. p. 253. ↑
43. Zsámboky J.: *De imitatione Ciceroniana ... p. 17b. idézi Téglássy im. p. 252. magyarul: Három dialógus a cicerói imitációról in Klaniczay T. szerk. Janus Pannonius - magyarországi humanisták. Bp., 1982. p. 1140.* ↑
44. Zsámboky J.: *Három dialógus ... in. J. P. Moi. humanisták. p. 1140.* ↑
45. *Ibid* ↑
46. Zsámboky J.: *A levélírás módszerének ajánlása /Epistolarum conscribendarum methodus/. in. J. P. - Moi. humanisták. p. 750.* ↑
47. Fináczy E.: *A reneszánszkori nevelés története. Bp., 1919. facsimile Bp. 1986. p. 228. v.ö. Sturm Ioannes: Nobilitas literata. Liberunus. Argentorati per Wendelinum Rihelium. 1549. fol. 34r. és fol. 45v.* ↑
48. Fináczy i.m. p. 227. v.ö. Joannis Sturmii ad Werteros fratres Nobilitas literata. 33r. ↑
49. Zsámboky J.: *Három dialógus ... p. 1141.* ↑
50. Zsámboky J.: *Ars poetica Horatii ... p. 32., 38., 146., 86. idézi Téglássy i.m. p. 249.* ↑
51. Zsámboky J.: *Három dialógus ... p. 1141.* ↑
52. Zsámboky J.: *De imitatione Ciceroniana ... p. 21a., 10a., 8a., idézi Téglássy i.m. p. 254. és 263.* ↑
53. Zsámboky J.: *Ars poetica Horatii ... p. 120. idézi Téglássy i.m. p. 257.* ↑
54. Téglássy I.: i.m. p. 257. ↑
55. *Ibid* ↑
56. *Ibid* p. 258. ↑
57. Zsámboky J.: *De imitatione Ciceroniana ... p. 8b. és Ars poetica Horatii ... p. 107., 108. idézi Téglássy i.m. p. 253., 257-59.* ↑
58. Téglássy I.: i.m. p. 258. különösen 119-es jegyzet. ↑
59. Zsámboky J.: *De imitatione Ciceroniana ... p. 8a., 6b., 18a. és Ars poetica Horatii ... p. 106-8., 154., 155. idézi Téglássy i.m. p. 254., 256-59., 262. Zsámbokynak az irodalmi vitában elfoglalt álláspontjáról szóló kitételeit l. u.o. illetve a könyvtárában fellelhető az irodalmi és nyelvi vitáról szóló könyveit l. a 91., 96., 97., 114., 120., 164., 165., 166. jegyzetekben. pl. Bartholomaei Ricci, Carlo Sigonio, Amaseo, Bembo, Speroni, Gessner, Vives stb.* ↑

60. Téglássy I.: i.m. p. 263. és jegyzet 174. ↑
61. Ibid p. 253., 254. ↑
62. Orbán János: Sámbock Jánosról Szeged, 1916. p. 48. ↑
63. Ibid p. 51. ↑
64. Klaniczay T. szerk. A magyar irodalom tört. II. p. 11. ↑
65. Zsámbock J.: Krisztushoz /Márk ev. 8. részére/ és Krisztushoz c. verse a J. P. - Moi. humanisták kötetben. p. 364., 365. ford. Geréb László ↑
66. Varga L.: Sámbock ... emblémái. p. 204. ↑
67. Hauser A.: A modern műv. ... p. 352. ↑
68. Hauser A.: i.m. p. 338. és Huszár Tibor: Fejezetek az értelmiség történetéből. Bp. 1977. p. 386. ↑
69. Hauser A.: i.m. p. 364. ↑
70. Varga L.: Sámbock ... emblémái. p. 206. ↑
71. Ibid p. 206-7. ↑
72. Bach Endre: Un humaniste hongrois en France. Szeged, 1932. p. 39. ↑
73. Hauser A.: A modern műv. ... p. 411. és Varga Sámbock ... emblémái p. 199. ↑
74. Geréb László: Magyar barokk humanisták. Zsámbock János. Vigília, 1940. p. 276-77. ↑
75. Varga L.: Sámbock ... emblémái. p. 207. ↑
76. Hauser A.: A modern műv. p. 337. ↑
77. Varga L.: Sámbock ... emblémái p. 216. ↑
78. Zsámbock J.: Ami örökkévaló c. verse a Poemata kötetből. ford. Geréb L. in. J. P. - Moi. humanisták. p. 366. ↑
79. Hauser A.: A modern műv. p. 338. ↑
80. Ibid ↑
81. Zsámbock J.: Ars poetica Horatii ... p. 111. idézi Téglássy i.m. p. 252. ↑
82. Zsámbock J.: Három dialógus ... p. 1132. ↑
83. Ibid p. 1134., 1136. ↑
84. Varga L.: Sámbock ... emblémái. p. 202. ↑
85. Fináczy E.: i.m. p. 214. ↑
86. Ibid p. 227. ↑
87. Zsámbock J.: A levélírás módszerének ajánlása /Epistolarum conscribendarum methodus/. in. J. P. - Moi. humanisták. p. 750. ↑
88. Cicero, Marcus Tullius: De divinatione II. 2., 24. idézi Fináczy Ernő: Az Ókori nevelés története. Bp., 1906. facsimile Bp., 1984. p. 244. ↑
89. Quintilianus, Marcus Fabius: Institutionis oratoriae. libri XII. p. 1. idézi Fináczy E.: Az ókori nevelés története. p. 272. ↑
90. Zsámbock J.: A levélírás módszerének ajánlása /Epistolarum conscribendarum methodus/. in. J. P. - Moi. humanisták p. 751. ↑
91. Téglássy I.: i.m. p. 253. ↑
92. Apel Hartmut: Die Ideen der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico Habilitationsschrift bonn. 1975. p. 147. idézi Téglássy i.m. p. 253. ↑
93. Zsámbock J.: A levélírás módszerének ajánlása /Epistolarum

- conscribendarum methodus/.* in. *J. P. - Moi. humanisták.* p. 749. ↑
94. *Ibid* p. 750. ↑
95. *Kulcsár Péter szerk. Humanista történetírók Bp., 1977. p. 1174.* ↑
96. *Ibid* p. 1181. ↑
97. *Klaniczay T. szerk. A magyar irodalom tört. I. p. 425.* ↑
98. *Zsámboky J.: II. Miksa császárhoz /1567-es Bonfini kiadásának előszava/.* in. *Kulcsár P. szerk. Humanista történetírók. p. 32., 33.* ↑
99. *Kulcsár P.: i.m. p. 1189.* ↑
100. *Ibid* ↑
101. *Zsámboky J.: II. Miksa császárhoz /1567-es Bonfini kiadásának előszava/.* in. *Kulcsár P. szerk. Humanista történetírók. p. 33., 35.* ↑
102. *Klaniczay T. szerk. A magyar irodalom tört. I. p. 293.* ↑
103. *Papp Mária: Brutus János Mihály és Báthory István magyar humanistái hn. 1940. p. 60.* ↑
104. *Ibid* p. 39. ↑
105. *Zsámboky J.: Sziget ostromának igen rövidre fogott és hű előadása, amint azt a király számára a napról napra történtek alapján följegyezték 1558 /Obsidio Zigaretensis ... /. in. Kulcsár P. szerk. Humanista történetírók. p. 403.* ↑
106. *Zsámboky J.: II. Miksa császárhoz /Bonfini kiadás előszava/ in. Kulcsár P. szerk. Humanista történetírók. p. 33., 35.* ↑
107. *Hauser Arnold: A művészet és irodalom társadalomtörténete. Bp., 1980. I. p. 282.* ↑
108. *Ibid* ↑
109. *Hauser Arnold: A művészet szociológiája. Bp., 1982. I. p. 333.* ↑
110. *Ibid* p. 214. ↑
111. *Faludi Géza: Sámbooky János éremgyűjteménye. Numizmatikai közlöny XXXVII-XXXVIII. évf. /1933-34/ p. 91. közli - Nat. Bibl. Cod. Vindob. 9736. fol. 17a. 18b. Numiaerei praecipuit Samb./uci/ 1583. jan. 23. alapján - Zsámboki éremtárát.* ↑
112. *Ibid* ↑
113. *Ibid* p. 89. ↑
114. *Faludi Géza: Magyar orvosnagyjaink numizmatikai emlékei. Orvosképzés 1933. 3. p. 524.* ↑
115. *Zsámboky János levele Johann Crato von Kraftheimnek. 1573 december 3. in. J. P. - Moi. humanisták. p. 760.* ↑
116. *Jani Pannonii ... Opera Joannis Sambuci Tirn. Pann. Pat. 1559. p. 29. Bona György a kiadáshoz csatolt tetrastichonjába említést tesz Zsámboky nagy könyvtáráról Hoc etiam cultum Sambucum, non sine cura Eximii voluit rodere vatis opus. Eruit a tenebris passim, quae forte perirent magna brevi illius bibliotheca habit.* idézi *Bálint Nagy István: Sámbooky János könyvtára. Orvosi Hetilap 1929. 35. p. 886.* ↑
117. *Orbán i.m. p. 44.* ↑
118. *Varga Sámbooky filol. p. 79.* ↑
119. *Ibid* ↑

120. *Téglássy i.m. p. 246.* ↑
121. *Bálint Nagy István: Sámbock János orvosi működéséről. Orvosi Hetilap 1929. 18. p. 440. ismerteti - National Bibliothek Vien Cod. 10., 11., 14., 21., 28., 46., 49., 68., 3155 - alapján Zsámbock János könyvtárának orvosi könyveit.* ↑
122. *Karácsonyi János: Magyarország Egyháztörténete főbb vonásaiban 970-1900-ig Veszprém, 1929. facsimile 1985. p. 120. p. 117. p. 121.* ↑
123. *Zsámbock János Liszti Jánosnak az 1569-es Janus Pannonius kiadás ajánlásaként. in. J. P. - Moi. humanisták p. 759.* ↑
124. *Ibid p. 758.* ↑
125. *Ibid p. 759.* ↑
126. *Orbán i.m. p. 31.* ↑
127. *Régi Magyar Levelestár XVI-XVII. század bev. és jegyz. Hargittay Emil Bp., 1981. I. p. 14.* ↑
128. *Waczulik Margit szerk. A táguló világ magyarországi hírmondói XV-XVII. század Bp., 1984. p. 95.* ↑
129. *Szathmáry László: Magyar Alkémisták. Bp., 1928. facsimile Bp., 1986. p. 257.* ↑
130. *Régi Magyar Levelestár. p. 170.* ↑
131. *Orbán i.m. p. 42.* ↑
132. *A táguló világ p. 11.* ↑
133. *Zsámbock J.: Egységben az erő. A magyar főurakhoz. in. J. P. - Moi. humanisták ford. Geréb László.* ↑
134. *Zsámbock J.: Szülővárosom Nagyszombat címere c. emblémája ford. Geréb Ibid* ↑
135. *Kóssa Gyula: Adatok Sámbock János életéhez. Irodalomtört. Közl. XVIII. p. 372. 9. és 10. levél* ↑
136. *Zsámbock János Liszti Jánosnak az 1569-es Janus Pannonius kiadás ajánlásaként. in. J. P. - Moi. humanisták. p. 756.* ↑
137. *Ibid p. 757.* ↑
138. *Ibid* ↑
139. *Ibid p. 755.* ↑
140. *Ibid p. 758.* ↑
141. *Ibid p. 755.* ↑
142. *Ibid* ↑
143. *Ibid* ↑
144. *Ibid p. 754.* ↑
145. *Orbán i.m. p. 47.* ↑
146. *Ibid p. 46. in. Dézsi Lajos Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és írományai. Bp. 1898. p. 473. A Postilla Scultetica ajánlólevele alapján.* ↑
147. *Hauser A.: A modern művészet ... p. 66.* ↑
148. *Benedek István: A tudás útja Bp., 1972. p. 119.* ↑
149. *A táguló világ ... p. 9.* ↑
150. *Ibid p. 18.* ↑
151. *Zsámbock J.: Emblemata ... Patavii, 1555. p. 30-31. /ad Vitum*

- Amerpachium/Phoebo me ac medicis dedi colendum Donec quid magis accidit venustum, Et meo placet simul palato. Consultum hoc studio tamen propingvis Et meae cuperem bonae saluti.* in. Bálint Nagy István: *Sámboky /Sambucus/ János orvosi működéséről. Orvosi Hetilap 1929. 17 p. 410.* ↑
152. *Bálint Nagy István Sámboky /Sambucus/ János orvosi működéséről. Orvosi Hetilap 1929. 17 p. 410-11.* ↑
153. *Kóssa Gy.: i.m. p. 370.* ↑
154. *Ibid p. 371.* ↑
155. *Ibid in. J. P. - Moi. humanisták p. 727.* ↑
156. *Bálint N. I.: i.m. p. 440.* ↑
157. *Schultheisz Emil: Zsámboky az orvos-humanista. Kézirat, megjelent Orvostörténeti Közlemények 109-112. 1990-ben antedatálva (1985) 173-180.* ↑
158. *Ibid* ↑
159. *Bálint N. I.: i.m. p. 439.* ↑
160. *Orbán J.: i.m. p. 61.* ↑
161. *Bálint N. I.: i.m. p. 440.* ↑
162. *Vida Mária: Zsámboky /Sambucus/ János és az "Icones". kísérőtanulmány Zsámboky János: Medicorum Philosophorumque Icones 1603 facsimile kiadásához Bp., 1985. p. 3.* ↑
163. *Ibid p. 5.* ↑
164. *Vida M.: i.m p. 4. Kádár-Jantsits: A reneszánsz orvosi portré és az "Icones" c. tanulmányukban az Ursino mű felhasználását kétlik. Az Icones facsimile kiadásához készült kísérőfüzet p. 9.* ↑
165. *Vida M.: i.m. p. 7.* ↑
166. *Ibid p. 6.* ↑
167. *Gerstinger, H.: Die Briefe ... epist. LXI. p. 170.* ↑
168. *Gurlt-Hirsch: Bibliographisches Lexicon der Herforragenden Ärzte aller Zeiten und Völker., Wien und Leipzig. 1884. II. 188.* ↑
169. *Varga L.: Sámboky filol. munk. p. 99.* ↑
170. *Gerstinger, H.: i.m. epist. XXXIV.* ↑
171. *Ibid epist. XXXVII.* ↑
172. *Schultheisz E.: i.m.* ↑
173. *Gerstinger, H.: i.m. epist. XXXVIII. és IL.* ↑
174. *Schultheisz E.: i.m.* ↑
175. *Gerstinger, H.: i.m. epist. XLIV. és XLVIII.* ↑
176. *Gerstinger, H.: i.m. epist. XLIX. és LV.* ↑
177. *Weszprémi I.: i.m. III. p. 338.* ↑
178. *Varga L.: Sámboky ... filol. munk. p. 99.* ↑
179. *Schultheisz E.: i.m.* ↑
180. *Varga L.: Sámboky ... filol. munk. p. 98.* ↑
181. *Ibid* ↑
182. *Gerstinger, H.: i.m. epist. XIX.* ↑
183. *Ibid epist. XXIV., XXXVIII., XX.* ↑
184. *Ibid epist. XXIII.* ↑

185. *Ibid epist. XXVII.*

186. *Ibid epist. LVII, XCVIII.*

187. *Schultheisz E.: i.m.*

188. *Ibid*

KÉPEK

I. Zsámboky János portréja

Ioannes Sambucus / Zsámboky János/: Veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones 1574.

II. In labore fructus

Johannes Sambucus: Emblemata Antverpiae 1564.

III. Poetica ad Dionysium Lambinum

Johannes Sambucus: Emblemata Antverpiae 1564.

IV. Nusquam tuta fides

Johannes Sambucus: Emblemata Antverpiae 1564.

V. Grammatica, Dialectica, Rhetorica

Johannes Sambucus: Emblemata Antverpiae 1564.

VI. Alchimia vanitas

Johannes Sambucus: Emblemata Antverpiae 1564.

VII. Andreas Vesalius (1514-1564)

Ioannes Sambucus / Zsámboky János/: Veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones 1574.

VIII. Dioscorides

Ioannes Sambucus / Zsámboky János/: Veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones 1574.

Részletek [Ioannes Sambucus: Veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones 1574](#) -ből.

Valamennyi dokumentum szerzői és egyéb jogai a szerző tulajdona. Valamennyi dokumentum csak és kizárólag magán célra, változtatás nélkül másolható a szerzőre és a forrásra történő pontos hivatkozással. Minden más terjesztési és másolási mód és forma esetében a szerző engedélyét kell kérni. A szerzőre és a forrásra való pontos hivatkozást és az engedélyt a dokumentumban mindig fel kell tüntetni és annak mindig benne kell maradnia a dokumentumban. A dokumentumok és azok részletei a szerző és a forrás pontos megjelölése nélkül még parafrázisként sem idézhetők és semmilyen célra fel nem használhatók. A dokumentumokkal kapcsolatos jogokról az 1999. évi LXXVI. törvény A szerzői jogról, továbbá a 2001. évi LXXVII. törvény a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény módosítása megfelelő szakaszai rendelkeznek.

Dr. Kemenes Pál.: Orvostörténeti publikációk.

<https://sites.google.com/site/drkemenespal/>